

ÁJUS FERENC—HENYE ISTVÁN

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

(A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880—1910)

Dalos Eszti — a mezőre kiment ő,
Aratókkal puha fűvön pihent ő;
De ha álom ért reájok,
Odahagyta kis tanyájok
— Töri a vadkan az "irtást" —
Ne tegyétek, ti leányok!

(*Arany János*: Tengeri hántás)

BEVEZETŐ

Tanulmányunk a házasságon kívüli születések 1880—1910 közötti történetét járja körül. Ez a téma több szempontból is érdeklődésre tarthat számot. Az erkölcsök őrei a múlt század végén aggódva figyelték a törvénytelen születések számának gyarapodását, mint a társadalom morális válságának jelét.

A szociológia a társadalmi normák szempontjából közelíti meg a házasságon kívüli születések jelenségét. Érvényes-e minden társadalomban a törvényesség *Malinowski*-féle elve, s milyen szankciók sújtják azokat, akik nem engedelmeskednek neki? A jelen írás elsősorban mégis demográfiai közelítésű. A törvénytelen születések időbeli és területi alakulását nemzetközi összehasonlításban vizsgálva néhány érdekes összefüggésre kívánunk rámutatni. Az időbeli vizsgálatból kiderül, hogy a törvénytelen születések száma a törvényes születésekkel azonos ütemben csökken és nő, s így arányuk hosszabb időszakokon keresztül alig ingadozik. Bemutatjuk a házasságon kívüli termékenység területi különbségeit, a mintázat időbeli stabilitásának mutatóit, s igyekszünk olyan régiókat elhatárolni, ahol termékenységi szempontból hasonló "stratégia" figyelhető meg. Ennek során a termékenység ún. *princetoni*, más néven *Coale*-féle indexeit használjuk. Ebből kiderül, hogy a demográfiai átmenet ütemezése milyen volt az egyes megyékben, melyek voltak a termékenységsökkenésben élenjáró megyék.

Az adatok hű bemutatásán túl a háttérben meghúzódó okokat is igyekszünk feltárni. Milyen tényezők hatására alakult ki az illegitimitás viszonylag stabil területi képe?

A magyarázatnál fény derül arra, hogy nincsen egyetlen olyan tényező sem, amely a területi különbségeket önmagában kimerítően magyarázná. A házasságon kívüli termékenység statisztikában kimutatott szintje többféle tényező bonyolult összjátékának eredménye, melyek közül a házassági mozgalom, a házassággal kapcsolatos népszokások, a születéskorlátozás, a városban-vidéken lakás és a foglalkozás hatásait vizsgáljuk.

I.

1. A házasságon kívüli születések megítélése

A törvénytelen születésekkel kapcsolatban igen különböző véleményekkel találkozhatunk. Nemcsak a múlt századi és a mai, a városi és a falusi megítélés között van nagy különbség, hanem a jelenség szociológiai értelmezése is többféle.

A múlt században a törvénytelen születések emelkedő arányát még tudományos körökben is morális problémának ítélték. Úgy vélték, hogy a jövő társadalmát nem lehet apa nélkül felnövő utódokra bízni, akik ki tudja, milyen alantas érzelmekkel és ösztönökkel vannak tele (a hiányos szocializáció folytán).

Buday Dezső "A házasság társadalmi védelme" (Buday, 1902) című jogbölcseleti munkájában például az agglegényadó bevezetését és a törvénytelen gyerekek jogfosztottságának fenntartását javasolja a tisztább társadalmi erkölcsök érdekében: *"A doktrínának oda irányuló törekvése, hogy a törvénytelen szülöttek jogai mindinkább egyenlőek legyenek a törvényesekkel, a tételes törvényhozásban is hova-tova eredményeket ér el; amely dolog a humanitás szempontjából tekintve tetszetős és ideálisabb, arról még nem következik, hogy a társadalmi morálnak és a jövő társadalom épségének használjon; azért a társadalom szociálpolitikai védelmének e téren éppen az ellenkező irányba kell küzdenie: a törvénytelenek jogai ellen, hogy így a meglevő házasságokban előforduló törvényes születésekre, mint biztosabb alapra építse a jövő társadalom életerős működését"* (Buday, 1902).

Konek Sándor jóval megértőbbnek mutatkozik ugyan a "szociális bajok láttán, de azért nála is megtalálható a moralizáló hang, amikor így ír a törvénytelen szülöttekről: az így *"felnőtt egyének a társadalomhoz semmiféle, vagy csak igen laza köteléssel csatolt néposztályt képeznek, kik azután keveset törődnek azon társadalom érdekeivel, mely bennök nem tudott maga iránt érdeket gerjeszteni"* (Konek, 1879).

A huszadik század elején a illegitimitást értékelő írásokból fokozatosan eltűnt a moralizáló hang, egyre gyakrabban említik meg, hogy a magasabb arányszámnak pl. a nőtlenek nagyobb aránya is oka lehet, nem kell tehát okvetlenül a morális válságtól tartva vészharangot kongatni a magas arányszám láttán. Manapság pedig, amikor az élettársi kapcsolat kezd a házassággal egyenrangúvá válni, az ilyen érvelés végképp elvesztette létjogultságát.

Az illegitimitás azonban továbbra sem szűnt meg szociális probléma lenni. A házasságon kívül született gyermekek körében magasabb a csecsemőhalandóság, gyakran kerülnek állami gondozásba, magatartásuk gyakrabban válik deviánssá.

A törvénytelen születések szociológiai megítélése szempontjából három iskolát különíthetünk el (Roberts, 1966). Ezeket Roberts nyomán kulturális relativizmusnak, kulturális abszolutizmusnak és kulturális rokonsági elméletnek nevezzük.

Kulturális relativizmus

A szociológusok egy részét a jelentős és tartós területi különbségek, amelyek az egyes kultúrák és szubkultúrák között mutatkoznak, arra indítják, hogy megkérdőjelezzék azt az állítást, mely szerint az illegitimitás mindig szociális probléma és a deviáns magatartás jele. Ehelyett úgy vélik, hogy a törvénytelen születések gyakorisága sok más társadalmi jelenséghez hasonlóan az adott csoport értékrendjétől függ, s lehet, hogy vannak olyan kulturális csoportok, amelyeknek normái megengedik az illegitim születést. Vagyis az egyik kultúra szigorúan ragaszkodhat a törvényesség normatívájához, és súlyos negatív szankciókkal sújthatja azokat, akik eltérnek tőle; miközben a másik kultúra normái közömbösek a jelenséggel szemben.

Abból az antropológiai megfigyelésből kiindulva, hogy a világ különböző részein igen különböző családszerkezettel találkozhatunk, úgy érvelnek, hogy léteznek olyan családi intézmények, amelyekben a gyermek anélkül is legitim lehet, hogy szülei törvényes házasságok lennének; a többi családtag akkor is biztosítja a kellő nevelést, ha az apa nincs jelen.

Ez az elmélet tehát az illegitimitás különbségeit különböző kulturális csoportok eltérő normáival magyarázza, és a szegénységgel kapcsolja össze. Rámutatnak a vadházasságok létezésére egyes társadalmi csoportokban, szubkultúrákban. Itt a közösség számára elegendő a két szülő informális együvé tartozása, ezért a gyerek a társadalom számára legitim, ha törvényes értelemben nem is az.

Kulturális abszolutizmus

Elsőként *Malinowski* vetette föl azt a gondolatot, hogy a törvényesség elve minden kultúrában érvényesül. Ezt az állítást a szerző antropológiai kutatásain kívül egy funkcionális érveléssel is alátámasztja. A "szociológiai apa" aki gyám és védelmező, a férfikapcsolat szerepét tölti be a gyermek és a közösség többi tagja között, nélkülözhetetlen. Ezért minden társadalomban megjelennek azok a normák, amelyek biztosítani igyekeznek, hogy egyetlen gyermeknek se kelljen az ilyen értelemben vett apa nélkül felnőnie (*Malinowski*, 1930).

A nagy illegitimitási arányszámot felmutató kultúrák és szubkultúrák ilyen értelmezésben szociológiailag deviánsak. Azonban több helyütt megfigyelhető, hogy az igen magas törvénytelen születési arányszámok ellenére (például Barbados, 1957: 70%; Dominikai Köztársaság, 1957: 61%), a legitimitás normatívája mégis létezik: a házasságot tekintik ideálisnak, és a nagy többség előbb-utóbb házasságra is lép, sőt, a házasság presztízs-jelleget ölt (*Goode*, 1960).

Kulturális függőség

A kulturális függőség *Clark E. Vincent* által megalkotott elmélete igaznak fogadja el a törvényesség elvét, de hangsúlyozza, hogy az illegitimitás jelensége nemcsak ezzel az elvvel, hanem az ezt érintő normákkal is kapcsolatos. Lehetséges ugyanis, hogy miközben a társada-

lom negatívan ítéli meg a törvénytelen születéseket, az ezzel kapcsolatos viselkedések normái meglehetősen engedékenyek.

Miközben tehát az illegitimitás elutasításában érvényesül a kulturális abszolutizmus, a szexuális magatartással, udvarlással kapcsolatos normák tág teret adnak a kulturális relativizmusnak. A házasságon kívüli születések aránya tehát azokban a kultúrákban alacsony, ahol a normák nemcsak az illegitim gyerekek születését ítélik el, hanem a házasság előtti nemi kapcsolatot is.

Ezzel szemben olyan kultúrákban, ahol a normák ellentmondásosak, és csak az illegitimitást ítélik el, a házasságon kívüli nemi kapcsolatot nem, magas illegitimitási rátával találkozunk. Ez tehát ellentétes társadalmi célokat foglal magában és csak a legintelligensebb, a leginkább szocializált egyének felelhetnek meg egyszerre a két ellentmondásos normának anélkül, hogy törvénytelen szülőkké válnának.

Ezen elmélet szerint tehát a házasságon kívüli születések függenek ugyan az adott társadalmi csoport kultúrájától, de csak több áttételen keresztül, tehát nem determinisztikusan.

A Magyarországról megrajzolandó kép sok tekintetben ezt a harmadik elméletet támasztja alá. Látni fogjuk, hogy még az egymásnak ellentmondó normákra is akad példa.

2. A demográfiai átmenet elmélete és magyarországi jellemzői

A tradicionális társadalmakat magas születésszám és magas halandóság melletti egyensúly jellemezte. A XX. századi népesedés meghatározói ezzel szemben az alacsony születési és halálozási arányszám. A fenti két állapot között zajlott le a demográfiai átmenet, amellyel kapcsolatban számos eltérő vélemény csap össze egymással a nemzetközi szakirodalomban, s melynek terén máig sincs teljes egyetértés.

Azt a korábbi elképzelést, hogy a születéskorlátozás elterjedése az iparosodással, modernizációval függne össze, a kutatási eredmények nem igazolják (Laslett, 1980). Ezért a kulturális magyarázatok kerültek előtérbe, amelyek a gondolkodásmód szekularizációja és a hosszú távú termékenységsökkenés között látnak kapcsolatot (Andorka, 1987).

A változások sorrendisége sem írható le egyértelműen. Ahol a halálozási arányszám csökkenése hamarabb kezdődött el, mint a születési arányszámé, ott gyors népességnövekedés következett be. Ahol azonban a születéskorlátozás járt elől (pl. Franciaország), ott a népességrebbanás elmaradt. Az észak-európai országokban (Anglia, Svédország) az átmenet korán kezdődött és hosszú ideig tartott, Európa más részein viszont később és gyorsabban zajlott le. A.J. Coale kutatásainak eredményei alapján kétféle termékenységi átmenetet különböztetett meg: a malthusianust, amit a házassági életkor megnövekedése idéz elő és a neomalthusianust, ami a születéskorlátozás elterjedéséből áll. Az első átmenet Kelet-Európában nem következett be, a második viszont csaknem egyidőben Nyugat-Európával.

A demográfiai átmenet magyarországi tanulmányozásához 1876-tól kezdve állnak rendelkezésre évenkénti népmozgalmi adatok. Korábbi időszakokról az egyházi anyakönyvek feldolgozása, a család-rekonstrukciós vizsgálatok és az időnkénti népszámlálások alapján nyerhetünk információkat.

A legkorábbi adatforrás az 1777-es népszámláláshoz kapcsolt anyakönyvösszesítés (Dányi, 1960). E szerint az élveszületési arányszám 55,2, a halálozási arányszám 40,4 volt, ami jóval

magasabb, mint az akkori nyugat-európai értékek (pl. Svédország 33). A család-rekonstitúciós vizsgálatok alapján azonban arra lehet következtetni, hogy már a 18–19. század fordulóján kialakultak alacsony termékenyséű területek, elsősorban Dél-Magyarországon, ahol széles körben alkalmazták a születéskorlátozást. 1880-ra, amikor országos szinten a termékenysé-csökkenés még nem indult meg három alacsony termékenyséű megyét lehet megfigyelni (Demény, 1968): a református magyar parasztok a Dél-Dunántúlon, a katolikus német parasztok a Bánságban és a görögkeleti románok Krassó-Szörény és Hunyad megyékben.

A korai születéskorlátozás ezen magyarországi példái elméleti szempontból is figyelemre méltóak, hiszen azt az elképzelést látszanak igazolni, hogy a születéskorlátozás módszereit a demográfiai átmenet előtt is ismerték, s ha a gazdasági kényszer úgy hozta, alkalmazták is. A demográfiai átmenetet nem az okozta tehát, hogy ekkor "találták fel" a születéskorlátozást.

Az 1. táblázat adataiból megfigyelhetjük, hogy a vizsgált időszakban (1880–1910) Magyarországon a termékenység csak mérsékelten csökken, és a nyugat-európai országokhoz viszonyítva még mindig rendkívül magas. A halandóság jelentősebb csökkenésen megy keresztül és közelíti az európai szintet.

1. Ezer lakosra jutó összes születés és halálozás néhány európai országban 1876–1910 között

Ország		1876–80	1881–90	1891–00	1901–10
Anglia és Wales	sz	35,3	32,5	29,9	27,3
	h	21,4	19,1	18,2	15,4
Ausztria	sz	38,7	38,1	37,4	34,7
	h	31,5	29,5	26,6	23,3
Franciaország	sz	25,3	23,9	22,1	20,6
	h	23,6	23,7	22,1	21,5
Németország	sz	39,0	36,6	35,9	32,7
	h	27,2	25,1	22,2	18,7
Svédország	sz	30,3	29,1	27,2	25,8
	h	18,3	16,9	16,4	14,9
Magyarország	sz	44,3	43,9	40,4	36,7
	h	36,6	32,6	29,2	25,6

Forrás: Rédei, 1960

Jelen írásunknak nem célja a magyarországi demográfiai átmenet részletes bemutatása. A továbbiakban a témának csak egyetlen szeletéről, a nem házas termékenység alakulásáról lesz szó. Szem előtt kell azonban tartani, hogy az általunk vizsgált jelenségek hátterét egy átfogó demográfiai korszakváltás adta.

3. Termékenységi indexek számítása

A termékenységi vizsgálatok körében legelterjedtebb mutatószámokat az 1960-as évek elején a princetoni egyetemen A.J. Coale vezetésével dolgozták ki, ezután került széles körű alkalmazásra a demográfiai kutatásokban.

Az index egy adott népesség összes, házas és nem házas nőinek összes, házasságban és házasságon kívül élve született gyermekeit hasonlítja a demográfiában megfigyelt legmagasabb korszecifikus élveszületési arányszámhoz. Ez utóbbit *L. Henry* regisztrálta a hutterita népesség házas női közt 1921—30 között. A korai és általános házasodás mellett a hutteriták vallási szektája szigorúan tiltott mindenfajta születéskorlátozást.

Az indexek pontos kiszámítási módja:

$$I_x = \frac{B_x}{\sum a_{xi} \times F_i} \quad x = f, g, h$$

I_f a teljes, I_g a házas, I_h a nem házas termékenységei indexet jelöli. Az a_{xi} pedig az x családi állapotú, i -edik korcsoportba tartozó nők számát jelöli.

Az összes (B_f), a házasságból származó (B_g), illetve a házasságon kívüli (B_h) élveszületések számát viszonyítjuk az élveszületések azon számához, amely akkor lenne megfigyelhető, ha a megfelelő női korcsoport korszecifikus termékenysége a házas hutterita nők megfelelő korszecifikus F_i élveszületési arányszámát követné. Az index 5 éves korcsoportokat vizsgál 15—49 éves korig.

A kapott szám tehát azt jelenti, hogy az adott népesség megfelelő női csoportjának termékenysége hányad részét teszi ki annak a maximálisnak mondott termékenységnek, amely a házas hutterita nők körében volt megfigyelhető.

A leírt termékenységi mutatók mellett egy negyedik, I_m -mel jelölt index azt jelzi, hogy a házasodás milyen mértékben járul hozzá a vizsgált népességben a legnagyobb termékenység eléréséhez:

$$I_m = \frac{\sum a_{gi} \times F_i}{\sum a_{fi} \times F_i}$$

Az index a házas nők hutterita szintű termékenységét veti össze a teljes női népesség hutterita szintű termékenységével.

A vizsgált négy mutató között a következő összefüggés áll fenn:

$$I_f = I_m \times I_g + (1 - I_m) \times I_h$$

A teljes termékenység a házas és nem házas nők arányában veszi figyelembe a házas, illetve a nem házas termékenységet.

Az illegitim születések vizsgálatakor az I_h index használata több szempontból is előnyös a korábban használt mutatószámokkal (illegitim születések aránya az összes születések között,

1000 15—49 éves nem házas nőre jutó illegitim születések száma) szemben (*Shorter—Knodel—Van de Walle*, 1971):

- nem függ az összes születések számától, így nem reagál olyan élesen a termékenység változásaira;
- nem függ a népesség számától. Ez azért előnyös, mert a házasok arányának változása nem befolyásolja az index értékét;
- a korösszetételtől is csak minimálisan függ. Nagyon valószínűleg ugyanis, hogy az illegitimitás különbségeit a hajadon nők korösszetételének eltérése okozná.

II.

1. A házasságon kívüli születések időbeli alakulása

1.1 Korszakok Európában

A törvénytelen születések európai fejlődésében két korszakot határolhatunk el: a növekedés és a csökkenés korszakát. A növekedés korszaka a 18. század közepétől kezdődött a legtöbb országban. Mivel ekkor még nem indult meg a polgári anyakönyvezés, erre csak az egyházi anyakönyvekből számított, pontatlanabb illegitimitási arányszámok alapján következtethetünk (Laslett, 1980).

A második nagy korszak, az illegitim termékenység csökkenésének korszaka 1880 körül kezdődött és a 20. század közepéig tartott a legtöbb Európai országban. Mivel ez már mindenütt a polgári anyakönyvezés időszakába esik, pontosabb mutatók kiszámítására nyílik lehetőség. Shorter, Knodel és Van de Walle (1971) Coale-féle indexek segítségével elemzik ezt az időszakot. Megállapítják, hogy bár az I_h indeksek kiinduló szintjei országonként különbözőek voltak (Svájcban és Hollandiában alacsony, Ausztriában és Magyarországon igen magas), a csökkenő tendencia mégis csaknem mindenütt általános volt, többnyire nemcsak az illegitim, hanem a legitim termékenység is csökkent.

Ezen fejlődési tendenciák alól alig akadt kivétel, annak ellenére, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésben igen nagyok voltak a különbségek az egyes országok között. Hogyan illeszkedik Magyarország ebbe a képbe, s milyen tekintetben mondható kivételesnek? Erre igyekszünk választ adni a továbbiakban.

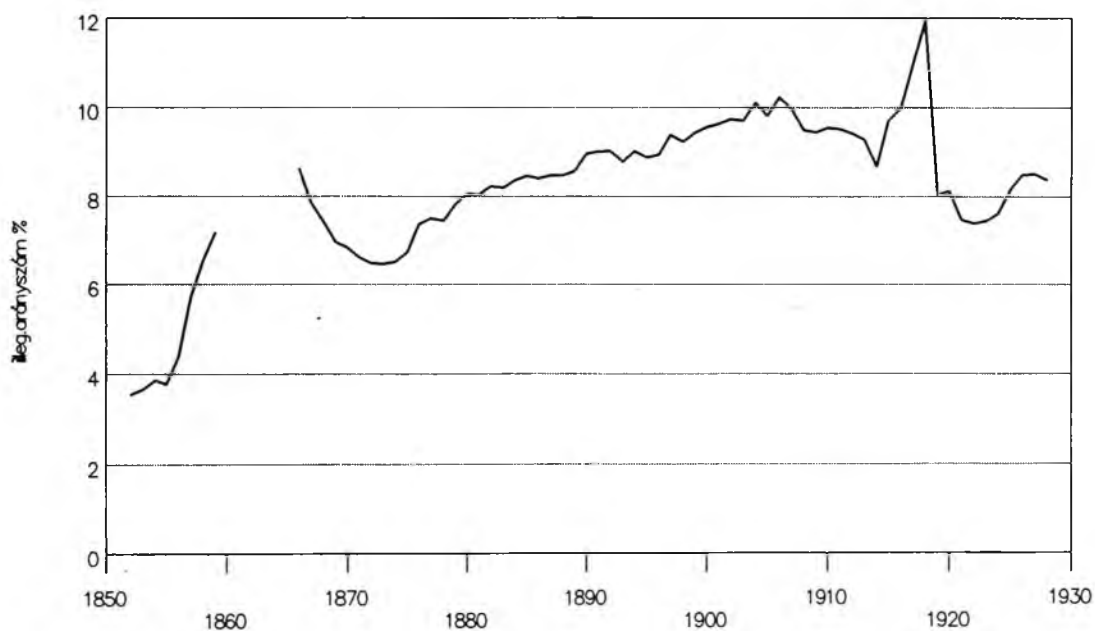
1.2 Magyarországi idősorok

Magyarország házasságon kívüli születéseinek alakulását először a pontatlanabb, de egyszerűen számítható arányszám, majd a termékenységet a hutteritákhoz viszonyító princetoni indexek alapján elemezzük.

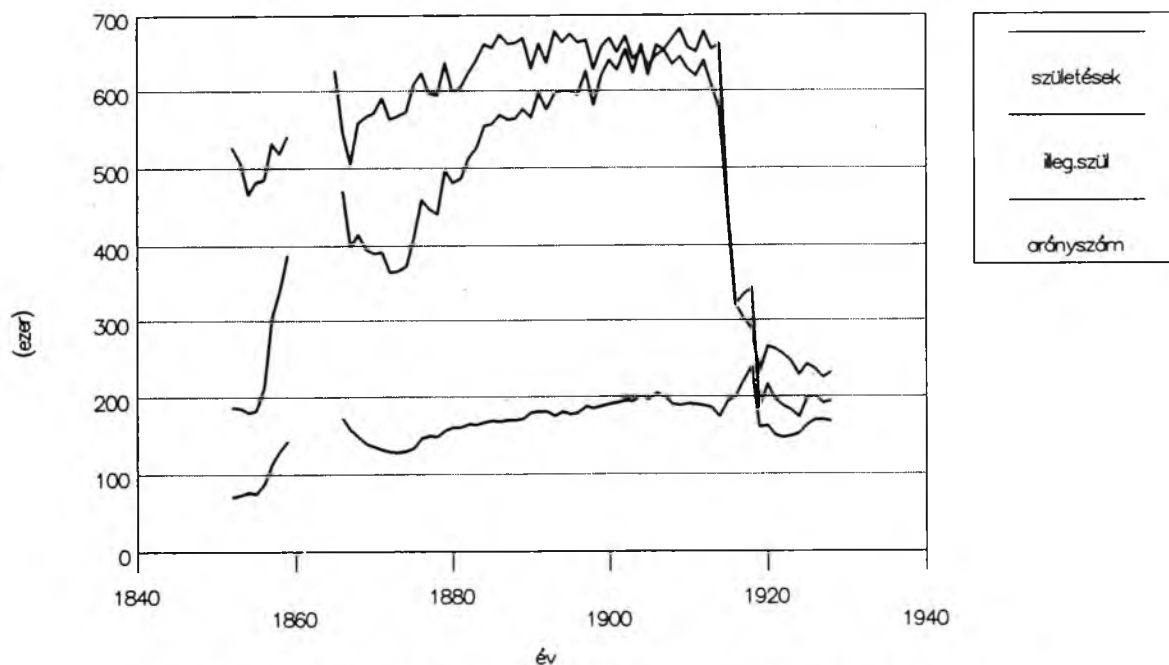
A majdnem nyolcvan év fejlődését felölelő I. ábrából három dolog ötlük a szemünkbe: 1. a görbe 19. századi emelkedő tendenciája, 2. a két csúcs a hatvanas és tizes években, és 3. a mintegy harminc évet átfogó lassú és egyenletes emelkedés kb. 1875-től kezdődően. Az 1852-től 1859-ig terjedő idősakra csak az élveszületésekre találtunk adatokat (Láng, 1888), amelyek igen gyors emelkedésről tesznek tanúbizonyságot. A csúcs éppen az osztrák és magyar statisztika közötti interregnum idejére eshetett, az 1860-as évek elejére-közepére. A jobb magyarázat érdekében kiegészítettük az ábrát az összes születések és az illegitim születések számának ábrázolásával. (Ehhez természetesen megfelelően transzformáltuk a görbéket, az y tengelyen leolvasható szám a legitim születések 1-, az illegitim születések 10-,

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

s az arányszám 20 000-szerese. Így amikor a két születési görbe az ábrán metszi egymást, akkor az arányszám épp 10%.) (II. ábra.)

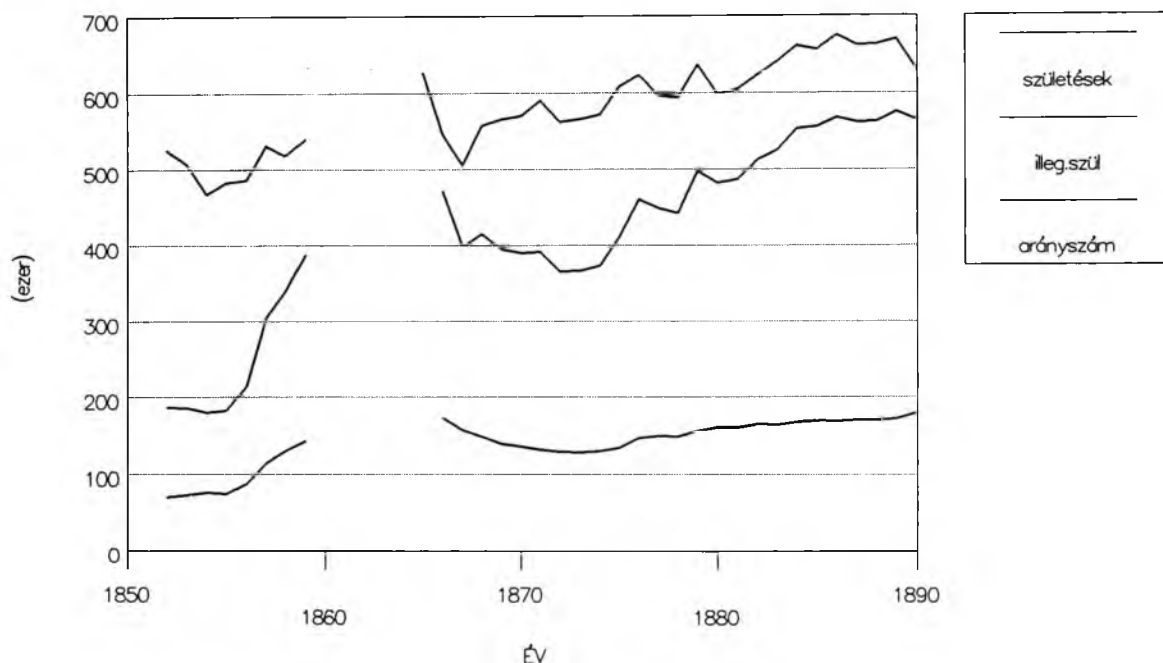

I. Az illegitim születések arányának alakulása Magyarországon

II. Születések száma és illegitimitás Magyarországon (1850–1930)

A II. ábrából a hiányzó adatok ellenére is levonhatjuk a következtetést, hogy az ötvenes években az illegitim születések száma először lassabban csökkent, majd lényegesen gyorsabban nőtt, mint a legitim születéseké. Ebből következett tehát az arányszám gyors növekedése. Az 1866-os hullámhegy utáni csökkenés háttere pedig az illegitim és a legitim születések ellentétes irányú mozgása (II.—III. ábra).

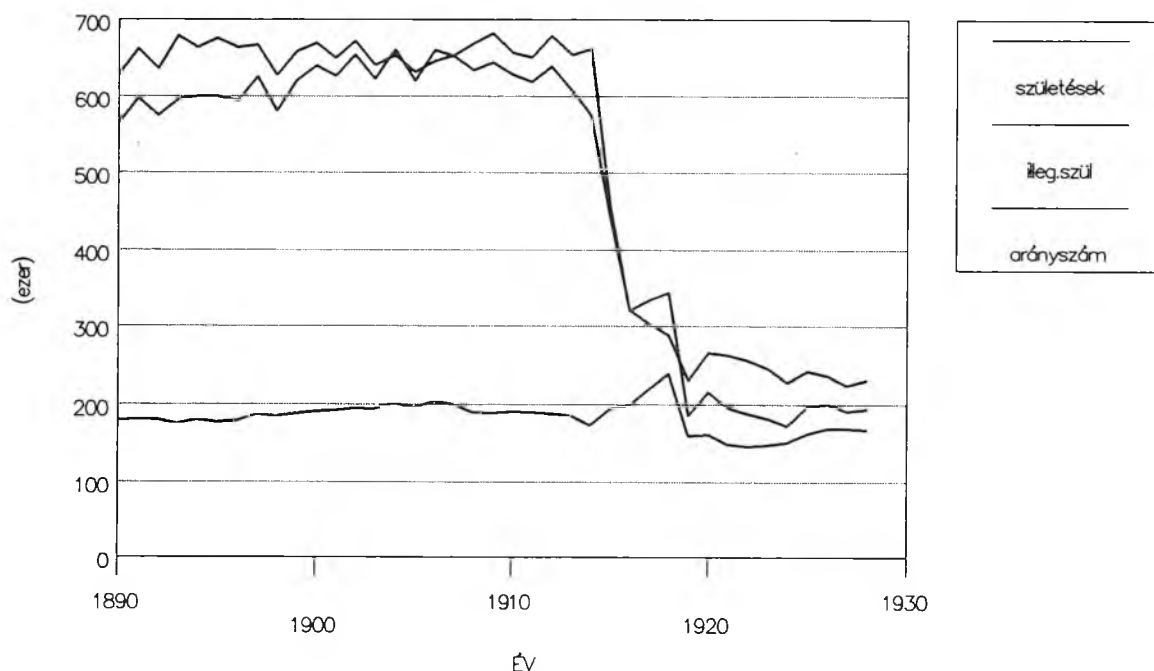
III. Születések száma és illegitimitás Magyarországon (1850—1890)

A három görbét együtt elemezve méginkább kitűnik, hogy a hetvenes évek közepén új, kiegyensúlyozottabb korszak kezdődött. (A Kiegyezés után vagyunk, amikor az Ausztriához fűződő viszony normalizálódott, és Magyarország végre megindulhatott a gyors iparosodás útján.) Szembetűnő, hogy miközben mind a legitim, mind az illegitim születések száma évről évre jelentősen változott, föl-le ugrált, addig az utóbbiak aránya meglehetősen stabil maradt.

Az 1875-től az első világháborúig tartó időszak sajátossága tehát az, hogy a kétféle születésszám között szinkronitás alakult ki; a törvénytelen születések az összes születéseknek viszonylag stabil hányadát képezték (III.—IV. ábra).

Mármost vegyük fontolóra azt a körülményt, hogy ebben az időszakban a születésszám hullámozása elsősorban a megelőző évek jobb vagy rosszabb termésével hozható összefüggésbe. (A Magyar Korona... 1890—91. évi népmozg.) 1877-ben és 78-ban például jó volt a termés, s ennek hatása meg is mutatkozik az 1879-es év kiugró termékenységében. 1879-ben rossz, minek nyomán 80—81-re visszaesett a születések száma. A jobb termés, nagyobb gazdagság tehát nem csak a legitim születésekre hatott a házasságok számának emelkedésén keresztül, hanem a törvénytelen születéseket is hasonló mértékben megemelte.

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

IV. Születések száma és illegitimitás Magyarországon (1890—1930)

Ez a jelenség, amelyet a Cambridge Group (... for the History of Population and Social Structure) is kimutatott a 16—18. századi angliai fejlődésben, *Laslett* udvarlási hipotézisével magyarázható a leginkább (*Laslett*, 1980). Eszerint, jobb években, amikor több házasságra nyílik lehetőség, nőtt az "udvarlás intenzitása", az idősebbek elnézőbbek voltak, a fiatalok többet lehettek együtt. A házasságokért ily módon nem kívánt, vagy idő előtti terhességekkel, házasságon kívüli születésekkel kellett fizetni. Nehéz időkben, amikor az udvarlás intenzitása csökkent, kevesebb házasság kötött, de a házasságon kívüli születések száma is leesett.

Úgy tűnik tehát, hogy *Laslett* hipotézise ebben az időszakban Magyarországra vonatkozóan is érvényes. Ezzel azonban még korántsem magyaráztunk meg mindent.

Látható ugyanis a II. ábrán, hogy az illegitim születések görbéje egyre közelebb kerül az összes születésekhez, és a századforduló után az arányszám eléri a 10%-ot. Ez feltehetőleg az iparosodással, városi cselédek, szolgáltatók, ipari munkások számának lassú, fokozatos gyarapodásával magyarázható. Gondoljunk például arra, hogy a tradicionális falusi társadalom bomlásával a korán házasodó paraszt népesség mellett egyre nőtt a későn, vagy egyáltalán nem házasodó városiak száma. A nőtlenek és hajadonok nagyobb tömege pedig anélkül is megemeli a nyers arányszámot, hogy köztük a nemi kapcsolat gyakoribbá vált volna. A városba áramlás tehát akkor is hathatott, ha ott az erkölcsök semmivel sem voltak lazábbak, mint falun. Nem tudjuk azonban megmondani azt, hogy ez a feltételezett hatás mennyit magyaráz az 1875 és 1906 közötti, több mint 3,5%-os növekedésből.

Lépünk tovább. Az első világháború igen súlyos terheket rótt Magyarországra. A munkaképes férfiak több mint egyharmadát sorozták be és vitték a frontra, az infláció

felgyorsult, s 1915-től kezdve csak jegyre lehetett kenyeret kapni. Látható, hogy mindezek miatt igen nagyot esett a születések száma, és a növekvő arányszám valójában nem a háborús évek erkölcstelenségének tudható be, hanem annak, hogy az illegitim születések száma eleinte (1914-től 1916-ig) a törvényesekénél lassabban csökkent, azután pedig kissé nőtt is, de eközben mindvégig jóval a békebeli szint alatt maradt. Az 1918-as kiugrást tehát végül is az illegitim és legitim születések 1850 óta tapasztalható összhangjának megbomlása okozta.

A Trianon utáni Magyarországon azután, úgy tűnik, újra helyreállt ez az összhang — bár ekkor már a születésszám ingadozásának mértéke is jóval kisebb volt, mint a háború előtti időkben.

A magyarországi arányszámok időbeli elemzését tehát azzal a következtetéssel zárhatjuk le, hogy a szinkronitás hosszabb időszakait, amelyek az arányszám fokozatos, lassú változását hozták, az aszinkronitás rövidebb szakaszai váltották föl időről időre, s a nagyobb kiugrásokat ez utóbbiak okozták.

Térjünk most át a sokkal pontosabb termékenységi (princetoni) indexek alapján történő elemzésre, lemondva ugyanakkor az évenkénti adatok nyújtotta többletinformációról. I_h indexekkel ugyanis csak a következő évekre rendelkezünk (2. táblázat):

2. A termékenységi indexek alakulása Magyarországon a vizsgált időszakban

Év	I_1	I_2	I_3	I_4
1880	0,442	0,589	0,692	0,111
1890	0,453	0,580	0,713	0,137
1900	0,422	0,572	0,670	0,118
1910	0,388	0,529	0,665	0,107
1930	0,235	0,357	0,598	0,058
1960	0,158	0,207	0,752	0,032

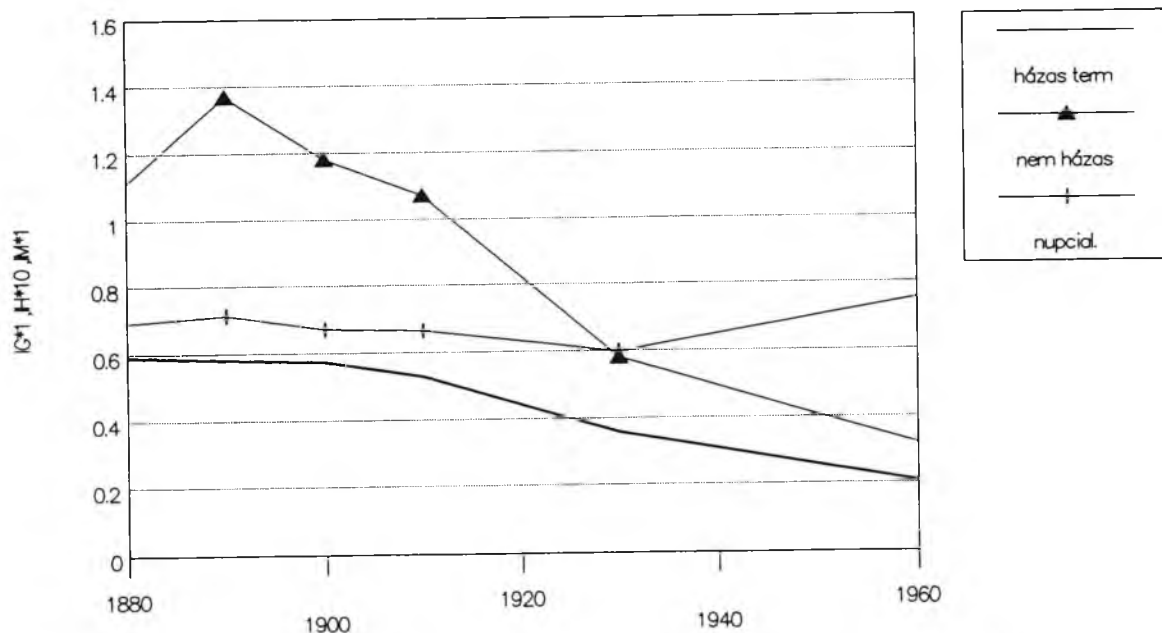
Magyarország 1880-ban Ausztriához hasonlóan kiugróan magas I_h értéket mutat, amely, szemben a legtöbb európai országgal, 1890-re még magasabb szintre emelkedik (V. ábra). Az ezt követő csökkenés ellenére a magyar nem házasság nélküli nők termékenysége még 1910-ben is meghaladja a hutterita nők termékenységeinek 10%-át! *Shorter, Knodel és Van de Walle* görbéi (1971, 378. o.) alapján látható, hogy a legtöbb nyugat-európai országban az illegitim termékenység jóval a legitim termékenységtől tízedrésze alatt van, s csak Magyarország és Ausztria különül el rendkívül magas I_h értékeivel a századforduló körüli évtizedekben.

A nyers arányszámok azonban elfedik ezt a körülményt, nyilván a korai és nagyarányú házasságoknak (a potenciális leányanyák igen alacsony számának) köszönhetően (3. táblázat).

3. Az illegitim születések aránya az összes születésekből

Év	Anglia és Wales	Ausztria	Franciaország	Németország	Svédország	Magyarország
1876—80	4,3	13,8	7,8	8,7	10,0	7,3
1881—90	4,7	14,6	8,1	9,2	10,3	8,1
1891—00	4,2	14,4	8,8	9,1	10,9	8,8
1901—10	4,0	12,5	8,9	8,6	12,7	9,4

Forrás: *Hartley*, 1975.

V. A termékenységi indexek alakulása Magyarországon (1880–1960)

A törvénytelen szülöttek aránya tehát az igen nagy I_h ellenére nem volt kiugróan magas a vizsgált időszakban. Ezzel szemben Nyugat-Európában, ahol a malthusiánus magatartás, a későbbi házasodás volt jellemző, ahol magas volt a termékeny korú nem házas nők száma, ez többnyire megfért az alacsony illegitim termékenységgel (pl. Anglia, Svájc, Hollandia).

Magyarországon ugyanakkor, a korai és csaknem teljes körű házasodás ellenére a kevés nem házas nő viszonylag sok gyereket produkált. Ezért lehetséges, hogy a nyers arányszámok a potenciális törvénytelen anyák alacsony száma ellenére inkább közepesnek mondhatók. Ebből is kitűnik tehát, hogy a nyers arányszámok nemzetközi összehasonlításra a nem házas nők eltérő aránya miatt nem alkalmazható korrekt módon.

Az előző (2. számú) táblából és az V. grafikonból egyértelműen kiderül, hogy Magyarország demográfiai átmenete két szempontból is eltér az európai átlagtól:

- A termékenységcsökkenés korszaka csak megkésve, 1890 után jelentkezett, s eleinte elsősorban csak az illegitim termékenységet érintette. A házas termékenység jelentősebb csökkenése csak 1910 után kezdődött.
- A házasságon kívüli termékenység a századforduló idején a nem házas nők alacsony száma ellenére kiugróan magas volt.

2. Területi vizsgálat

A házasságon kívüli születések területi vizsgálata a meglepően nagy lokális stabilitás miatt érdekes. Telnek-múlnak az évtizedek, az iparosodás, a városfejlődés előrehalad, a magas és

alacsony illegitimitású régiók mégis megmaradnak. A termékenység csökken, miközben a megyék mégis megőrzik viszonylagos helyüket, párhuzamosan mozognak fel és le. "A házasságon kívüli születések területi stabilitása nagyobb, mint bármely más viselkedési formáé, amelyet történeti demográfusnak és szociológusnak eddig módja volt megvizsgálni" — írja P. Laslett Angliával kapcsolatban (Laslett, 1980, 32. o.).

E fejezetben Laslett módszereit átvéve megvizsgáljuk, hogy az illegitimitás magyarországi mintázata is olyan stabil-e, mint amilyennek az angliai bizonyult. Hat térképen mutatjuk be, hogyan változott az illegitimitás megyénkénti szintje 1880 és 1910 között Magyarországon. Végül, a legitim és az illegitim termékenység alakulását együtt elemezve, igyekszünk olyan régiókat, fejlődési típusokat elhatárolni, ahol demográfiai szempontból hasonló "stratégia" figyelhető meg.

2.1 Ami a rangkorrelációkból kiderül...

Az illegitimitás területi stabilitása alól Magyarország sem kivétel. Mégis, Angliával összehasonlítva, jelentős eltéréseket tapasztalhatunk: egyrészt a területi stabilitás mutatói nálunk lényegesen alacsonyabbak; másrészt, míg Angliában az illegitim termékenység mintázata határozottan stabilabb, mint a legitim, nálunk alig van különbség.

A stabilitás mutatóinak kiszámítását a Coale-féle indexek alapján végeztük. Ezekből az indexekből rangsort képeztünk, és a rangsor értékeiből számítottuk ki a korrelációs együtthatókat. A vizsgálat időtávját egyik oldalról a megyénkénti adatok hiánya, a másik oldalról pedig a Trianon utáni új megyerendszer létrejötte határozta be. Így alakult ki az 1880—1910-ig terjedő időtáv.

A kiszámított "locality persistence" értékeket mutatja be a 4. táblázat, és a más országokkal való összevetést szolgálja a 5. táblázat. A 0,8257-es érték például azt jelenti, hogy az 1890-es megyénkénti rangsor (0,8157 =) 68,2%-ban hatékony becslése az 1900-as rangsornak.

4. A területi stabilitás korrelációs mutatói Magyarországon, 1880—1910 (Spearman-féle rangkorreláció a 63 megye termékenységi indexeiből számítva)

Év	I _k 1880	I _k 1890	I _k 1900	I _k 1910
Házasságon kívüli termékenység				
I _k 1880	1,0000	0,5042**	0,364*	0,4058**
I _k 1890		1,0000	0,8257**	0,8418**
I _k 1900			1,0000	0,9009**
I _k 1910				1,0000
Házasság termékenység				
I _k 1880	1,0000	0,7552**	0,6668**	0,4323**
I _k 1890		1,0000	0,9424**	0,7675**
I _k 1900			1,0000	0,8810**
I _k 1910				1,0000

Egyoldalt szignif.: * —0,01 ** —0,001

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

A kétféle termékenység területi stabilitásáról a következők állapíthatók meg:

1880 és 1890 között jelentősebb átrendeződés ment végbe a rangsorban, különösen az illegitim születések esetében. Az I_h index 1880-as rangsora csak 25%-ban jelzi előre az 1890-est. Ezután már nagyobb stabilitást tapasztalhatunk 1890 és 1910 között, de még ezek az értékek is inkább alacsonynak mondhatók az 5. táblázatban bemutatott országokéhoz képest. Így végeredményben a három évtizedet átfogó 0,4058-as, illetve 0,4323-as értékek már igen alacsonyak és a rangsor jelentős átrendeződésére utalnak.

Magyarországon tehát kimutatható az illegitimitás területi stabilitása, valamennyi kiszámított mutató magas szinten szignifikáns. E stabilitás mértéke azonban korántsem olyan nagy, mint a vizsgált nyugat-európai országokban (5. táblázat).

5. A házasságon kívüli születések területi stabilitásának korrelációs mutatói néhány európai országban (Spearman-féle rangkorreláció termékenységi indexekből (I_h), illetve Anglia és Svédország esetében születési arányszámokból számítva)

Anglia, 43 megye					Svédország, 24 terület				
Év	1871	1881	1891	1901	Év	1811	1841	1881	1901

1871—72	1,00	0,97	0,96	0,91	1811—20	1,00	0,89	0,46	0,34
1880—82	**	1,00	0,96	0,90	1841—50	**	1,00	0,56	0,46
1890—92	**	**	1,00	0,95	1881—90	*	**	1,00	0,92
1900—02	**	**	**	1,0	1901—10		*	**	1,00

Németország, 66 terület					Portugália, 18 terület				
Év	1869	1888	1908	1931	Év	1890	1911	1930	1950

1869—73	1,00	0,90	0,79	0,76	1890	1,00	0,85	0,79	0,73
1888—92	**	1,00	0,94	0,91	1911	**	1,00	0,97	0,91
1908—12	**	**	1,00	0,89	1930	**	**	1,00	0,94
1931—05	**	**	**	1,00	1950	**	**	**	1,00

** a megfelelő érték 0,01 szinten szignifikáns

* 0,05 szinten szignifikáns

Mindez azért is fontos, mert *P. Laslett* épp az igen magas angliai területi stabilitásra alapozza magyarázó hipotézisét. Ha ugyanis a területileg differenciált iparosodás és a városfejlődés ellenére is igen nagy lokális stabilitást tapasztalunk, akkor csakis a párválasztással, a házassal, az örökléssel kapcsolatos népszokások állandóságában kereshetjük a magyarázatot.

A viszonylag kisebb mértékű stabilitásból a magyarországi illegitimitás magyarázatára vonatkozólag tehát az következhet, hogy a területi különbségekért nálunk nem kizárólag a népszokások felelnek, hanem egyéb, és térben időben változékonyabb kulturális és gazdasági tényezőkre is gondolnunk kell (az írástudók aránya például 43,5%-ról 68,7%-ra emelkedett Magyarországon a vizsgált időszakban).

A továbbiakban azt is érdemes megvizsgálni, hogy mutatkozik-e kapcsolat az egyes termékenységi indexek között. Több-e a törvénytelen gyermek ott, ahol későbbi házasság

van szokásban? Magas szintű házasságtermékenységhez általában milyen illegitimitás kapcsolódik?

Az időbeli elemzés kapcsán utaltunk arra, hogy a rosszabb termésű években a házasság és a nem házasságtermékenység együtt csökken, s ez az "udvarlási" hipotézist támasztja alá. Ilyen értelmezés szerint a házasságon kívüli termékenység nem a házasságtermékenység helyettesítője, hanem inkább annak "mellékterméke". Mindkettő a fokozott mérvű "udvarlás" következtében emelkedik meg.

Ha a keresztkorrelációkat tekintjük át (6. táblázat) kiderül, hogy ez az érvelés csak Angliában menthető át a területi vizsgálatba, Magyarországon már nem. Ugyanis míg Anglia esetében a főatlóban meglehetősen magas értékeket találunk, Magyarországon egyedül az 1880-ra vonatkozó rangkorreláció szignifikáns. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon a magas házasságtermékenységű megyék között egyformán találhatók olyanok, ahol magas, és olyanok, ahol alacsony az illegitimitás.

6. A házasság (I_h) és nem házasság (I_n) termékenység közötti keresztkorrelációk Magyarországon és Angliában (Sperman-féle rangkorreláció)

Magyarország				
Év	I_h 1880	I_h 1890	I_h 1900	I_h 1910

I_h 1880	0,3147*	0,0321	0,0100	0,0879
I_h 1890	-0,1863	-0,1697	-0,1083	0,0460
I_h 1900	-0,2956*	-0,3087*	-0,2443	-0,0692
I_h 1910	-0,3523*	-0,3766*	-0,3044*	-0,1013

Anglia				
Év	1871	1881	1891	1901

1871	0,49*	0,29	0,54*	0,60*
1881	0,46	0,25	0,55*	0,58*
1891	0,43*	0,19	0,51*	0,58*
1901	0,36	0,13	0,47*	0,62*

Esetek száma: 63 Egyoldali szignif.: * - ,01

A nupcialitás és a termékenység közötti keresztkorrelációkat is érdemes megvizsgálni (7. táblázat).

A kiszámított értékek itt is túl alacsonyak ahhoz, hogy egyértelmű kapcsolatokra következtethessünk, valami azonban mégis kiderül a táblázatból. Az I_m — I_g korrelációk határozottan negatívak, míg az I_m — I_h korrelációk pozitívak. Ez azt jelenti, hogy azokban a megyékben, ahol kisebb a házasságok intenzitása (I_m kicsi), általában alacsonyabb a házasságon kívüli termékenység és magasabb a házasságtermékenység. Az I_m index annál nagyobb, minél nagyobb a házasság hozzájárulása a termékenységhez, vagyis minél szélesebb körű és korábbi a házasság az adott területen. A házasság intenzitása és az illegitim termékenység

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

közötti kapcsolat tehát a várttal ellentétesen alakult: alacsony I_m és magas illegitimitás nem szükségképpen járnak együtt. Az alacsony korrelációk miatt azonban feltehető, hogy bőven vannak olyan régiók, amelyekben nem ilyen a kapcsolat I_m , I_g és I_h között.

7. A házasság (I_g) és nem házasság (I_h) termékenység valamint a nupcialitás (I_m) közötti kapcsolat Magyarországon (Spearman-féle rangkorreláció)

Házasság termékenység — Nupcialitás	I_m 1880	I_m 1890	I_m 1900	I_m 1910
--	------------	------------	------------	------------

I_g 1880	-.0449	-.2577	-.2576	-.0200
I_g 1890	-.3790*	-.4259**	-.3093*	-.3072*
I_g 1900	-.4291**	-.4485**	-.3036*	-.3603*
I_g 1910	-.3642*	-.2910	-.2655	-.3763*

Nem házasság termékenység — Nupci- alitás	I_m 1880	I_m 1890	I_m 1900	I_m 1910
--	------------	------------	------------	------------

I_h 1880	-.3859*	-.3117*	-.0512	-.2491
I_h 1890	-.2979*	-.4836**	-.1535	-.1090
I_h 1900	-.2929*	-.4669**	-.1186	-.0619
I_h 1910	-.2838	-.4437**	-.0899	-.0652

Esetek száma: 63 Egyoldalt szignif.: * -.01 ** -.001

A statisztikai elemzés teljesebbé tétele érdekében érdemes még az indexek szórását is megvizsgálni (8. táblázat). Ez azt mutatja, hogy 1880 és 1910 között a teljes termékenységi index megyei különbségei csökkentek. Ugyanakkor a többi indexről ez nem mondható el. A házasság termékenység területi különbségei mindvégig nőttek, míg az I_h és az I_m esetében 1890-re hirtelen megnőtt, majd újra csökkent az anomáliák mértéke. Ez is arra utal tehát, hogy 1880—90 körül jelentősebb változások, átrendeződések zajlottak le.

8. Az egyes termékenységi indexek megyénkénti értékeinek szórása (63 megye)

Év	I_t	I_g	I_m	I_h
1880	0.052	0.062	0.040	0.030
1890	0.047	0.068	0.047	0.044
1900	0.043	0.069	0.035	0.036
1910	0.044	0.070	0.039	0.036

A statisztikai elemzés legfőbb eredménye tehát a területi stabilitás magyarországi kimutatója volt. Meg kellett azonban jegyeznünk, hogy három évtizeden át ez már korántsem olyan erős, mint Nyugat-Európában, elsősorban 1880—90 közötti jelentősebb változásoknak köszönhetően. A keresztkorrelációk szintje igen alacsonynak bizonyult, nincs tehát egyértelmű

kapcsolat a különböző termékenységi indexek megyénkénti szintje között. Végül az indexek szórása is az 1880—90 közötti jelentősebb átrendeződésre enged következtetni. Meglepő, hogy miközben az I_g , I_m és I_h indexek területi különbségei nem csökkentek egyértelműen, a végeredmény mégis a teljes termékenységi index területi különbségeinek csökkenése.

2.2 A házasságon kívüli termékenység térképeinek elemzése

Az előzőkben a házasságon kívüli termékenység indexeinek országos alakulását és a jelentős területi stabilitást mutattuk be. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy melyek azok a megyék, amelyek megőrzik viszonylagos pozíciójukat? Vannak-e olyan összefüggő demográfiai régiók, amelyek egyrészt a házasságon kívüli termékenység szintjére, másrészt annak időbeli alakulására nézve hasonló megyéket foglalnak magukba? S végül: mit mondhatunk az egyes régiók nemzetiségi megoszlásáról, műveltségi szintjéről?

A Coale-féle I_h indexek megyénkénti alakulását mutatják a VI. VII. VIII. IX. ábrák. Az összevethetőség érdekében az osztályközök határait az I_h országos szintjéhez mérten húztuk meg. Így például a VI. ábrán a középső osztály (függőleges csíkozás) tartalmazza azokat a megyéket, amelyek az országos átlagtól kevesebb, mint 1,5 százalékkal térnek el, vagyis I_h -juk (1880-ban) 9,6 és 12,6 között van (%-ban kifejezve). Ezekben a megyékben tehát a nem házas termékenység a hutterita nők termékenységének durván 10%-a.

A térképeken végigtekintve három alapvető megállapítást tehetünk.

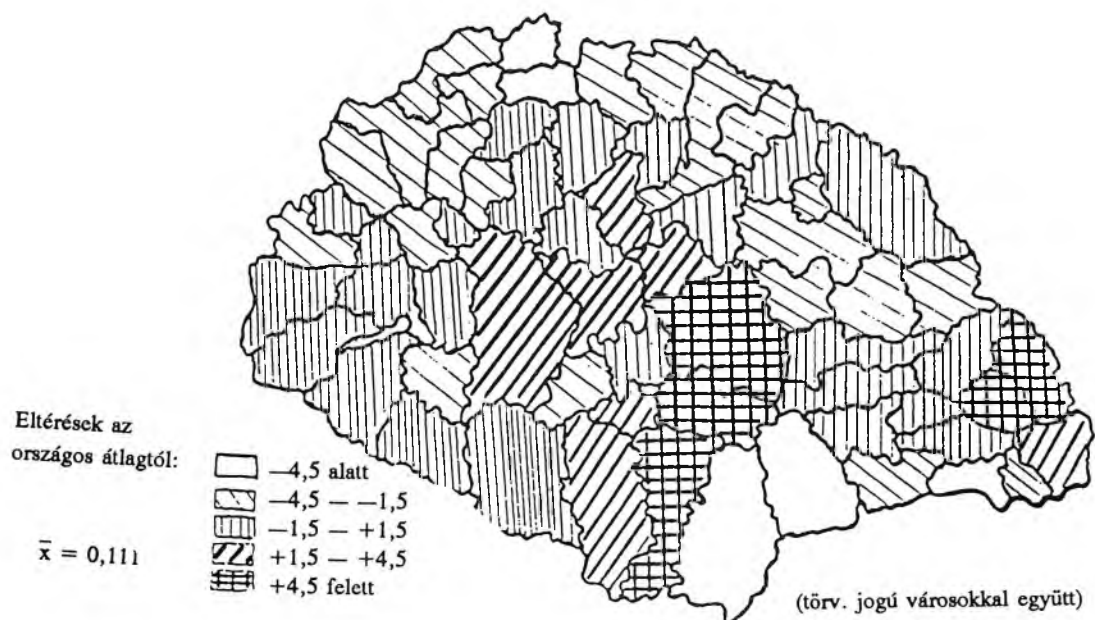
1. Bár az illegitimitás megyénkénti szintje igen változatos képet mutat, mégis elmondhatjuk, hogy mind a négy időpontban találunk összefüggő régiókat, és az átmenetek általában fokozatosak, vagyis a kiugróan magas illegitimitású megyék szomszédságában többnyire hasonló megyéket találunk. A tarkaság tehát nem jelent rendszertelenséget.
2. Másrészt az a következtetésünk is alátámasztást nyer, amelyet a rangkorrelációk alapján tettünk: 1880 és 1890 között jóval nagyobb átrendeződést tapasztalunk, mint a későbbiekben. Az utóbbi három térkép már meglehetősen hasonlít egymásra, még az egyes régiók is többé-kevésbé együtt maradnak eme húsz év folyamán.
3. A legmagasabb és legalacsonyabb illegitimitású megyék többnyire az ország peremvidékén, vegyes vallási és nemzetiségi összetételű területeken helyezkednek el.

Vegyük most sorra az egyes térképeket! 1880-ban a legalacsonyabb I_h értékeket Árva, Liptó, Krassó, Hunyad és Fogaras megyékben találjuk. Ez azért meglepő, mert Liptó kivételével ezek a megyék egyáltalán nem tartoznak a legműveltebbek közé (9. táblázat):

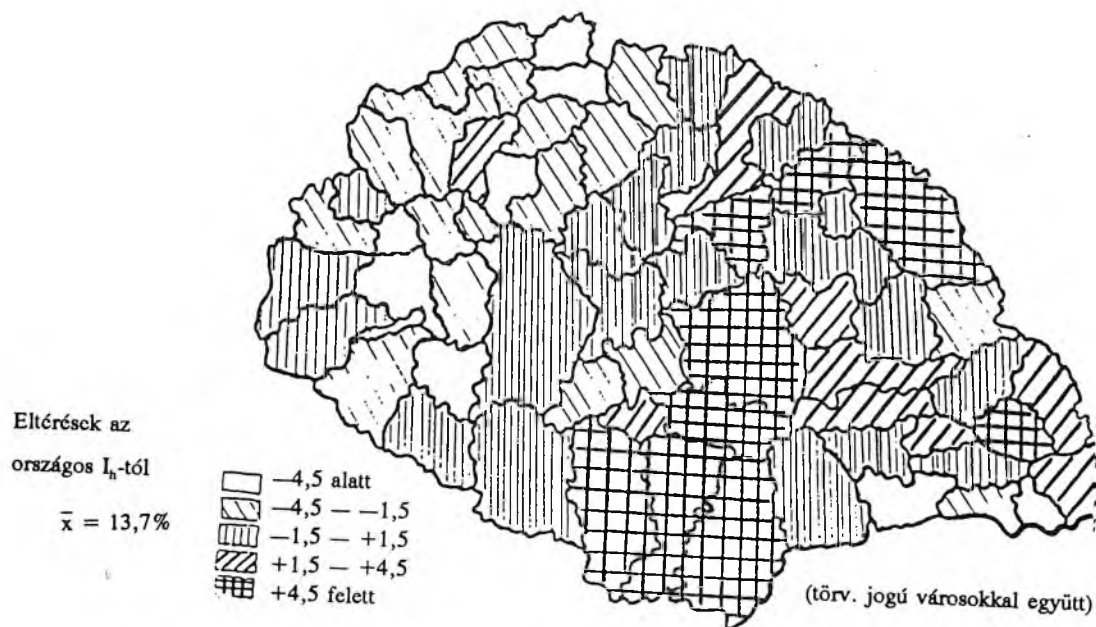
9. Az írni-olvasni tudók aránya a hat éven felüli népességből, 1880

Magyarország	43,5	Krassó-Szörény	24,1
Árva	34,0	Hunyad	15,5
Liptó	54,1	Fogaras	22,3

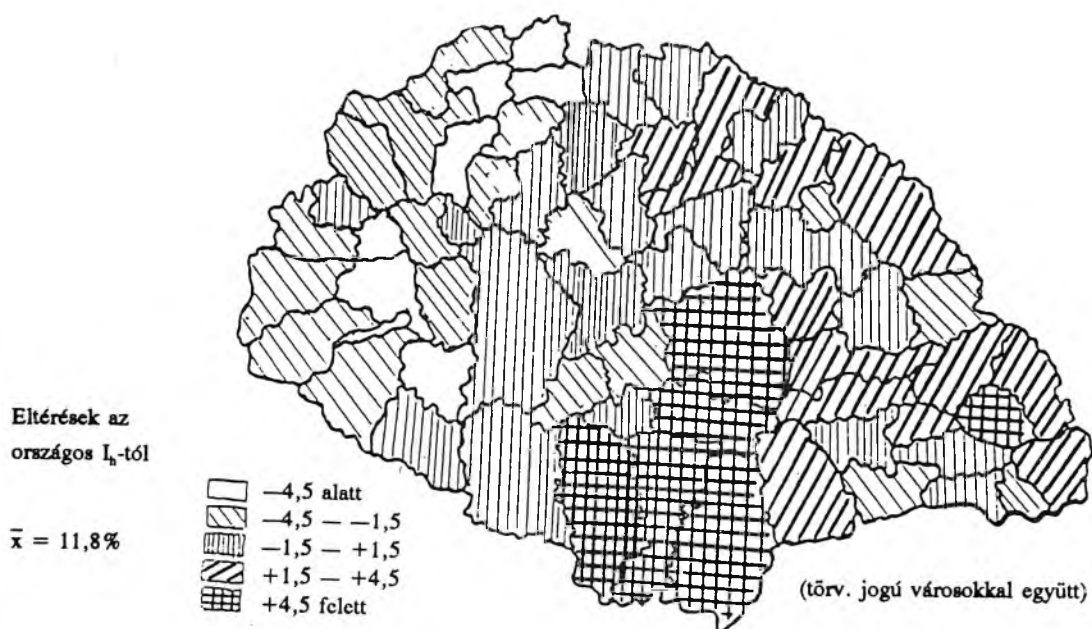
OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

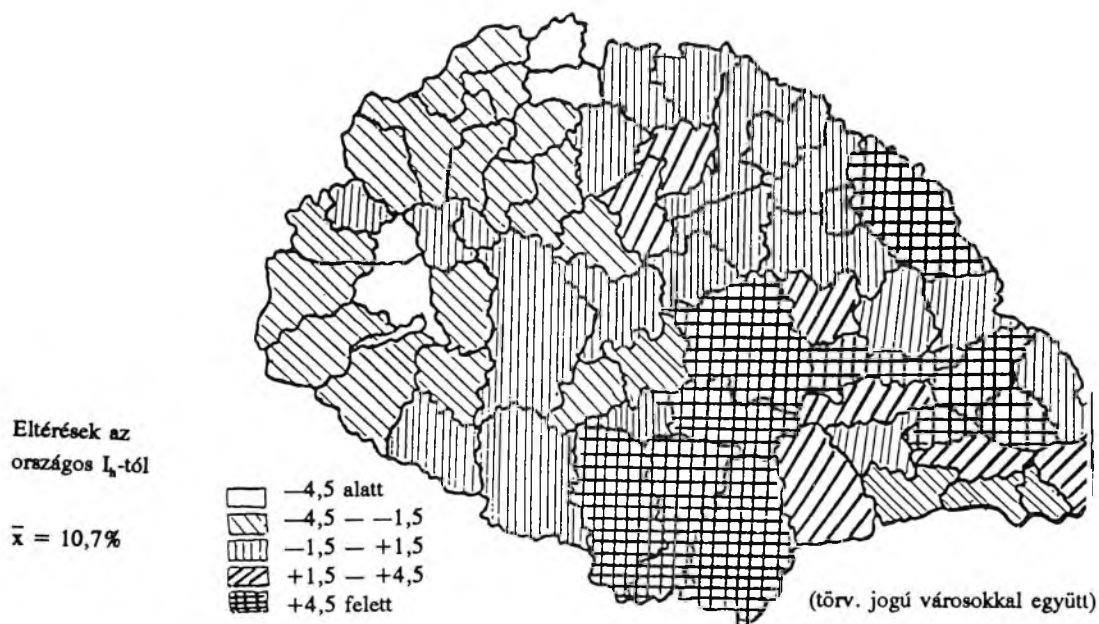
VI. A házasságon kívüli termékenységi index alakulása Magyarország megyéiben 1880-ban (I_h)

VII. A házasságon kívüli termékenységi index alakulása Magyarország megyéiben 1890-ben (I_h)

VIII. A házasságon kívüli termékenységi index alakulása Magyarország megyéiben 1900-ban (I_h)

IX. A házasságon kívüli termékenységi index alakulása Magyarország megyéiben 1910-ben (I_h)

Ugyanakkor ezek valamennyien nemzetiségi megyék: Árva és Liptó szlovák többségű, Fogaras, Hunyad és Krassó pedig román. Vallásukra nézve az előbbi két megye lakosai főleg katolikusok és evangélikusok, az utóbbi háromé pedig görögkeleti.

Az átlagnál határozottan alacsonyabb illegitimitású megyéket találunk még általában Észak-Magyarországon, tehát a felvidék többségében római katolikus és evangélikus, szlovák nemzetiségű megyéiben, valamint a görög katolikusok lakta északkeleti megyékben. A Dunántúlon és a legtöbb erdélyi megyében a házasságon kívüli termékenység átlagos szintű.

A legmagasabb I_h értékeket az ország középső és déli részén, valamint három kelet-erdélyi megyében találjuk. Bihar, Arad, Temes és Udvarhely megyék nemcsak 1880-ban kiugróak, hanem a vizsgált három évtizeden keresztül végig megőrizték magas illegitim termékenységüket. Ezekben a megyékben is viszonylag magas az írástudatlanok aránya (10. táblázat):

10. Az írni-olvasni tudók aránya a hat éven felüli népességből, 1880

Arad	20,0	Udvarhely	35,0
Bihar	37,5	Temes	35,5
Csík	23,2	Háromszék	36,0

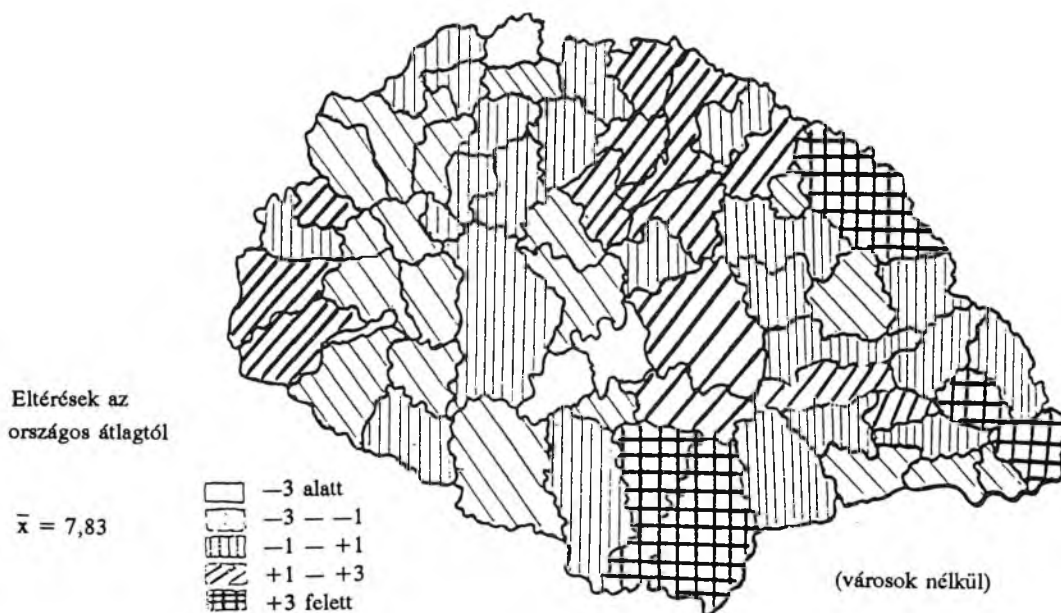
A zömében katolikus, magyar (és német) lakosságú, művelt dunántúli megyékben pedig (1880-ban még) átlagos szintű az illegitim termékenység, nem kiugróan alacsony tehát, ahogy azt várnánk. Már ennyiből is kitűnik tehát, hogy a műveletlenség és a házasságon kívüli születések között nincs egyértelmű kapcsolat.

Már említettük, hogy 1880 és 1890 között az I_h jelentős megemelkedése mellett egy nagyobb átrendeződés zajlott le. A térképek alapján most megvizsgálhatjuk, hogy milyen jellegű volt ez a változás. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy míg 1880-ban az ország alacsony illegitimitású pólusa az északi peremvidék volt, addig 1890-re már inkább az északnyugati országrészre toódik el ez a pólus. A változás fő iránya tehát az, hogy a dunántúli megyék előrébb kerülnek a rangsorban, elsősorban az északkeleti megyék rovására. (Máramaros, Bereg, Szabolcs és Zemplén két kategóriát is esett.) A kelet-nyugati polarizáltságot erősítette az a körülmény is, hogy (az 1880-ban magas illegitimitású) közép-magyarországi megyék házasságon kívüli termékenységének növekedése elmaradt az átlagtól. Így 1890-től kezdve a Duna-Tisza közét is átlagos, vagy az átlagosnál alacsonyabb szintű I_h jellemzi.

1890-re ezzel három magas illegitimitású régió alakult ki, amelyek ezután 1910-ig megmaradtak, és feltehetőleg Trianont is túléltek. Bihar, Arad és Temes megyékhez most (egy érthetetlen fordulattal, amely talán csak a statisztikák hibája) Krassó-Szörény is csatlakozott (1. régió). A második, északkeleti régiónak egyetlen 1910-ig stabil tagja Máramaros megye, amely különösen kiemelkedik az analfabétizmus tartósan magas arányával. Talán ide sorolhatjuk még Zemplén, Szabolcs és Bereg megyéket (2. régió). A harmadik régió Erdély középső és keleti része. Érdekes módon ez a régió nagyrészt

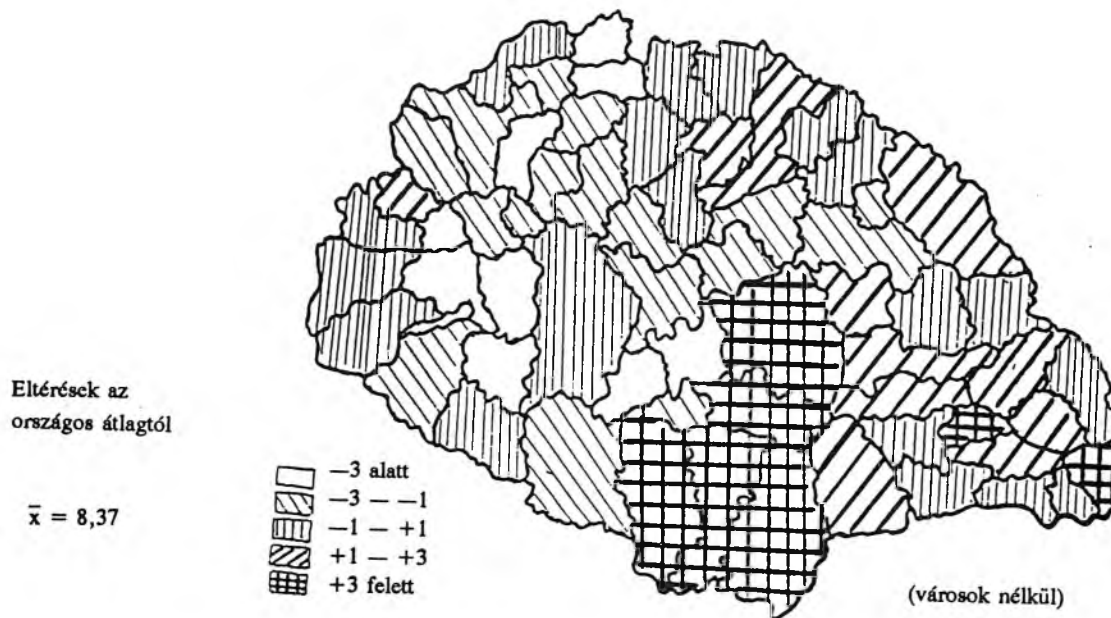
egybeesik Erdély azon megyéivel, ahol a magyarok aránya jelentős. Például Udvarhely megyében, amely mind a négy évtizedben rajta van az illegitimitási "toplistán", a magyarok aránya 95,3% (1900-ban). A térképek elemzését meglepéssel zárhatjuk, hiszen a területi stabilitást, a tartósan magas illegitimitású régiókat sikerült szemléletesen bemutatni. Az is kiderült, hogy bár hiú remény nemzetiség, vallás, műveltség és a házasságon kívüli születések között egyértelmű kapcsolatot keresni, az egyes illegitimitási régiók mégis gyakran esnek egybe vallási vagy nemzetiségi területekkel. (Pl. erdélyi magyarok, görögkeleti vallású rutének, evangélikus szlovákok.)

Megjegyzés: E fejezethez mellékeljük a megyénként kiszámított törvénytelen születési arányszámok alapján rajzolt térképeket (X., XI. ábra). Látható, hogy ezúttal a kétféle mutató használata igen hasonló eredményre vezet: a X.-XI. ábrák és az I_h indexek alapján rajzolt térképek (VII. VIII.) a Nyugat-Dunántúl kivételével meglehetősen hasonlítanak egymásra.

X. A törvénytelen születések aránya az összes születésekből Magyarország megyéiben (1890—1893)

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

XI. A törvénytelen születések aránya az összes születésekből Magyarország megyéiben (1900—1903)

III.

1. Fejlődési típusok

Az eddig megvizsgált térképekből és a kiszámított rangkorrelációkból arra következtethetünk, hogy a részletesebben is vizsgált 40 év két, jól elhatárolható szakaszra bomlik. 1880 és 1890 között jelentősebb átrendeződések zajlottak le, 1890 után viszont új, egységes korszak kezdődött. Ezt az elképzelést, amely a statikus vizsgálat eredménye, most e dinamikus vizsgálattal igyekszünk megerősíteni. *Dányi Dezső* hasonló tárgyú vizsgálatait az I_g és I_m indexek alakulására vonatkozólag most kiegészítjük az I_h , a nem házasságos tevékenység vizsgálatával is (*Dányi, 1977*).

A változások nagyságától ezúttal eltekintünk, csak annak irányát vesszük figyelembe. Ennek alapján soroltuk típusokba Magyarország megyéit. Az egyes típusok területi képét mutatják a XII. és XIII. ábrák. Megállapíthatjuk, hogy *Dányi Dezső* térképeihez hasonlóan, az I_h fejlődési irányával kiegészített típusok is összefüggő régiókat alkotnak. (Az I_h bevonása tehát nem tette túlságosan tarkává a képet, annak ellenére, hogy most kétszer annyi típus lenne lehetséges.)

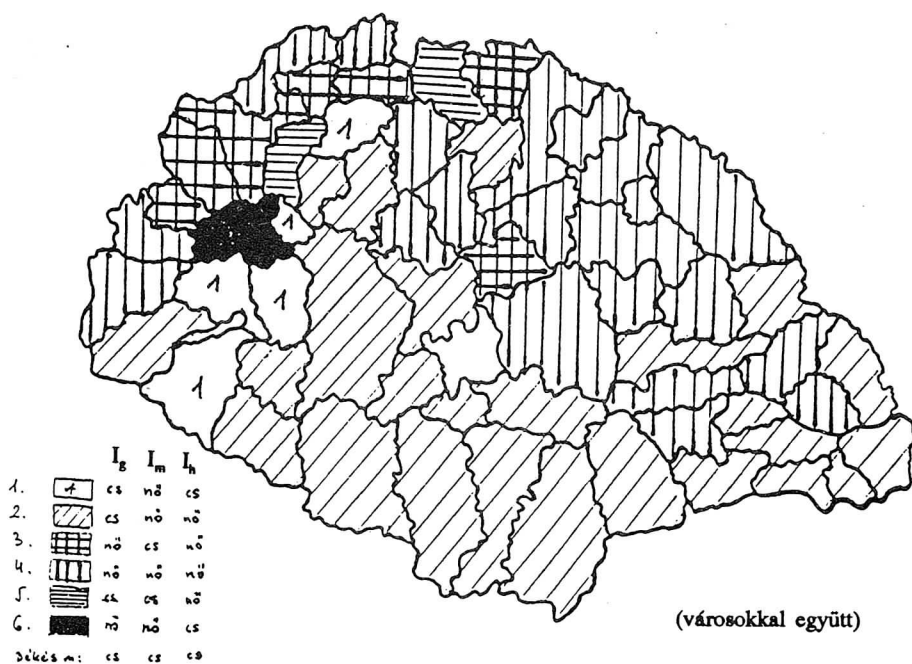
Tekintsük először az 1880 és 1890 közötti fejlődés típusait bemutató XII. ábrát.

Leggyakrabban a 2. és a 4. számmal jelölt típus fordul elő. Ezek között csak az I_g fejlődési irányában van különbség. A 4. csoportban (ÉK-Magyarország, néhány erdélyi megye, valamint Árva, Trencsén, Sopron és Vas megyék) mindhárom index a termékenységi növekedés irányába hatott. A termékenységszűkülés tehát Magyarország 21 megyéjében ekkor még egyáltalán nem indult meg. Egész Dél-Magyarországon ugyanakkor az I_g , a házasságos termékenység már 1880 és 1890 között is csökkent, szemben a nupcialitás és az illegitimitás növekvő indexeivel (2. csoport).

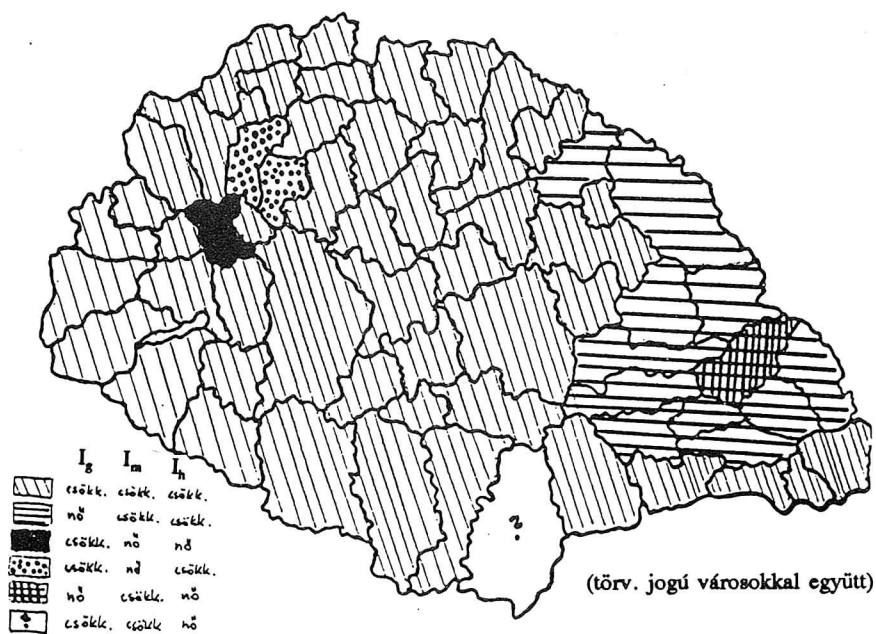
A XII. ábrát tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy "nagy vízválasztónak" a házasságos termékenység mutatkozott. Ez az északi megyékben általában emelkedett, a déliekben csökkent. Az illegitim termékenység ugyanakkor a legtöbb megyében nőtt s a házasságok intenzitásának csökkenése is csak 10 megyében tapasztalható.

A XIII. ábra az 1890 és 1910 közötti, jóval egységesebb fejlődést mutatja. Az uralkodó irányzat a mindhárom termékenységi index csökkenése. Az észak-erdélyi megyék is csak annyiban térnek el ettől, hogy itt a házasságos termékenység még nem indult csökkenésnek. Ugyanakkor, szemben a korábbi időszakkal, itt is megkezdődött már a malthusiánus születéskorlátozás: a nupcialitás csökkenésével. Az egész országnak egyetlen olyan megyéje sincs, ahol a születéskorlátozás valamilyen módon ne indult volna meg: az I_g és I_m indexek valamelyike minden megyében csökkent 1890 és 1910 között.

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

XII. Fejlődési típusok Magyarországon 1880-tól 1890-ig

XIII. Fejlődési típusok Magyarországon 1890-től 1910-ig

A két ábra összevetéséből tehát kiderül, hogy Magyarországon a születéskorlátozás fokozatosan terjedt el: először a déli, majd az északi megyékben is. Volt olyan terület, ahol a születéskorlátozás a házasságok későbbre tolódásával kezdődött (3. típus), s volt, ahol a házas termékenység csökkenésével (Dél-Magyarország). A termékenység csökkenése tehát már 1880 és 1890 között megkezdődött, általánosá azonban csak 1890 után vált. Az I_b index azért nem zavarja nagyon ezt a képet, mert 1880 és 1890 között jóformán mindenütt nőtt, ezután pedig jóformán mindenütt csökkent.

IV.

1. Az illegitimitás vizsgálatára vonatkozó elméleti megállapítások

A házasságon kívüli születések különböző mutatószámait, mint már többször is említettük, sokan tekintették egy adott társadalom erkölcsi, morális szintjének mérésére alkalmas eszköznek. Ez azonban korántsem igaz, mert a házasságon kívüli szexuális kapcsolat elterjedtsége és társadalmi megítélése csak egy tényező az illegitimitás szintjének alakulásában és csak több áttételen keresztül, közvetve hat.

Hogy melyek a házasságon kívüli születések számának alakító tényezői, azt a következő, szemléletes ábrázolásban követhetjük nyomon (*Cutright, 1971*):

10. regisztrálás, mint illegitim gyermek (*Shorter—Knodel—Van de Walle, 1971*)
9. élveszületés
8. házasság a fogamzás és a szülés között
7. mesterséges abortusz
6. spontán abortusz
5. teherbeesés
4. fogamzásgátlás alkalmazása
3. megtermékenyíthetőség
2. házasságon kívüli szexuális élet
1. házasságon kívüli nő.

Ezek tehát azok a lépcsőfokok, melyeken keresztüljutva egy illegitim születést jegyezhetünk fel. Közülük a 3., 5. és 6. pont inkább lehet biológiai, mint demográfiai elemzések tárgya.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy e tényezők egyike sem bír kizárólagos hatással az illegitim termékenységek alakulására, hanem összefonódva, egymástól sem függetlenül határozzák meg azt. Egy adott társadalomban meg kell vizsgálni, mely tényezők hatása domináns, mely tényezőknek jut kevesebb szerep.

Lényegében ugyanezen változók függvényében ábrázolja az illegitimitás alakulását *D. Yaukney* is (*Yaukney, 1969*). *S.F. Hartley* azonban rámutat arra, hogy bár e tényezők határozzák meg közvetlenül az illegitimitást, csak közbeeső, közvetítő változóknak nevezhetjük őket, ugyanis mögöttük társadalmi, gazdasági, kulturális erők állnak, amelyek befolyásolják alakulásukat. Ezen erők hatásait is vizsgálnunk kell, ha tiszta képet akarunk kapni a házasságon kívüli születési mozgalomról. A közbenső változók (házasodási életkor, szexuális élet, fogamzásgátlás stb.) egyéni döntések eredményei, melyeket a társadalmi, gazdasági, kulturális környezet hatásai irányítanak.

Végül figyelembe kell vennünk azt is, hogy az illegitimitás alakulása visszahat az öt befolyásoló tényezőkre. Emelkedése például kiválthatja az abortusz engedélyezését, a fogamzásgátlás elterjedését, de előidézheti a házasságon kívüli szülés pozitívabb társadalmi megítélését, esetleg elfogadását is.

2.1 A házassági mozgalom hatása

A házassági mozgalom illegitim születésekre gyakorolt hatását vizsgálva a nemzetközi szakirodalom általában azt állapítja meg, hogy a nők körében korai és általános házassodás alacsony illegitimitáshoz vezet, de a nem házas nők magas aránya nem jár szükségszerűen magas illegitimitással (Hartley, 1975).

J. Hajnal szerint a késői házassodásra való áttérés Nyugat-Európában a 17—18. században ment végbe, tehát akkor, amikor a családrekonstrukciós vizsgálatok által kimutatott illegitimitás (Laslett, 1980) rendkívül alacsony volt. A 19. század során az illegitimitási arány növekedése már a neomalthusianus születéscsökkenés és a házassági életkor némi csökkenése mellett ment végbe. Tehát a házassági életkor és az illegitimitási arányszámok mozgása időben nem esett egybe.

Magyarországot, a Trieszt-Leningrád vonaltól keletre esve, elsősorban a korai és általános házassodás jellemezte. Jól tükrözik ezt a 11. táblázat adatai.

11. A nem házas nők aránya (%) korcsoportonként
néhány európai országban, 1900-ban

	20—24	25—29	44—49
Anglia és Wales	73	42	15
Ausztria	66	38	13
Franciaország	58	30	12
Németország	71	34	10
Svédország	80	52	19
Magyarország	36	15	4

Forrás: Hajnal, 1965., 102. o.

Magyarországon a 20—25 éves nőknek csak 15%-a nem volt házas, ami jóval alacsonyabb, mint a nyugat-európai értékek. A 44—49 éves korcsoport arányát tulajdonképpen úgy tekinthetjük, mint a soha meg nem házasodó nők arányát. Ez az érték szintén Magyarországon a legalacsonyabb. Ezek alapján úgy gondolhatnánk, hogy Magyarországon az illegitimitás aránya is kisebb volt. Hogy ez mennyire nem így van, azt a II. fejezetben már tárgyalt 3. táblázat adataival való összevetéssel bizonyíthatjuk. Magyarország a házasságon kívüli születések aránya alapján az európai középmezőnyben foglal helyet, míg a legmagasabb illegitim arányt felmutató Ausztria szintén viszonylag alacsony női házassági életkorral rendelkezik, Anglia pedig a késői házassodás ellenére a legalacsonyabb illegitim-arányt mutatja. Megállapítható tehát, hogy a házassági életkor nem egyértelmű meghatározója az illegitimitási arálynak, csak szűk keretek között tudja befolyásolni azt.

Ha az átlagos női házasságkötési életkor (12. táblázat) és az illegitimitási arány változását kísérvük figyelemmel a 19. század végi Magyarországon, igazolódni látszik a kezdő feltevés: mindkét érték enyhén emelkedő tendenciát mutat.

12. Átlagos női házasságkötési életkor Magyarországon

1880: 20,61 1890: 20,63 1900: 22,04 1910: 22,10

Forrás: Dányi, 1977., 58. o.

Ha azonban a Coale-féle indexek alapján vizsgáljuk ugyanezen kérdést, már nem találunk ilyen együttmozgást az I_m és az I_n értékek között (XII., XIII. ábra). Szintén gyenge kapcsolatot találhatunk a két index területi kapcsolatának vizsgálatakor (5. táblázat).

A házassági mozgalom illegitim születésekre gyakorolt hatásával kapcsolatban meg kell említenünk néhány adminisztratív okot, amelyek a házasságkötések regisztrálásából, illetve annak hiányából adódtak.

Magyarországon 1895-ben vezették be a kötelező polgári anyakönyvezést a születések, a házasságok és a halálozások vonatkozásában egyaránt. Ezen időpont előtt az egyházi szertartási szabályok és anyakönyvvezetés alapján történt a házasságok polgári elismerése, s így statisztikai figyelembevétele is. Ez több problémát vetett fel, elsősorban a vallásilag vegyes házasságok elismerésével, így az ezekből született gyermekek törvényességével kapcsolatban. Erre a házassági törvénnyel foglalkozó korabeli viták is utalnak: "... egy keresztény fiatalember megszeret egy zsidó nőt ... más módot nem találhatnak, mint polgári házasságra lépni, nálunk e helyes intézményt nem ismerik ... tehát külföldön kötik meg a concessiot, mit nálunk törvénytelen együttlétnek, vadházasságnak ismernek és neveznek; ez együttlétnek tegyük fel gyümölcse is van ...: hazai törvény szerint törvénytelenek." (Mayer, 1893., 8. o.) "Statisztikai adatokkal ki lehet mutatni, hogy a vadházasságok fokozatos emelkedésében jelentékeny szám hozzájárulásban van részük a túl szigorú házassági törvényeknek." (Mitrovics, 1895). Látható, hogy a házassági anyakönyvvezetés rendezetlensége 1895 előtt valószínűleg komolyan hozzájárulhatott bizonyos területeken a házasságon kívül született gyermekek nagyobb arányához, de ennek pontos megállapítása sajnos nem lehetséges.

1895 után viszont a zsidók házasságának elismerése jelentett problémát. Erről így ír a korabeli szerző: "A zsidó házasságkötés rituális formájának lényege abban áll, hogy a házasságra lépő felek két tanú jelenlétében kijelentik, hogy kölcsönös beleegyezésük folytán kötik frigyüket, mire a férfi a vele házasságra lépő nőnek értékes tárgyat (gyűrűt) nyújt át és az említett tanúk jelenlétében kijelenti, hogy ezennel hitestársává teszi Mózes és Izrael törvényei szerint. E házasság ritualiter teljesen törvényes. Ha tehát nálunk a kötelező polgári házasság törvényes erejére emeltetik, akkor a házasságra lépő zsidók egy és ugyanazon frigyét kétszer kötik meg polgári úton" (Herzog, 1893). Tehát a zsidók saját házasságukat a polgári jogszempotjából törvényesnek ítélték. Ez szerepet játszhatott abban, hogy az egyébként alacsony nem házas termékenységsű zsidók körében jelentős számú illegitim születést regisztráltak, például Máramaros megyében, ahol a zsidók 1900-ban a törvényes születésekből 15,38%-al, a törvénytelen születésekből viszont 57,23 %-al részesedtek.

2.2 Egy néprajzi kitérő: a házassodással kapcsolatos szokások hatása a törvénytelen születésekre

A korábbiakban szó esett arról, hogy a házasságon kívüli születések területi különbségeit *Laslett* az udvarlási és házassodási szokások különbségeivel magyarázza. A területi stabilitás elemzése során ehhez hozzátettük, hogy mivel ez Magyarországon nem volt olyan különösen erős, mint Angliában, a magyarországi illegitimitás képenek kialakításában más, időben változékonyabb tényezők is szerepet kaphattak, mint például a műveltség elterjedése, az iparosodás. A négy térkép azonban jól mutatja, hogy vannak határozottan stabil régiók. Ebben a fejezetben, elsősorban néprajzi forrásokból merítve, igyekszünk leírni azokat a népszokásokat, amelyek az illegitimitás területi különbségeit, illetve általánosságban az Európához képest igen magas magyarországi I_h értékeket magyarázhatják, vagy legalábbis azzal kapcsolatba hozhatók.

2.2.1 "Orozva csinát kölkök"

Fő szabályként azt mondhatjuk, hogy a paraszti társadalom szigorú normái nem engedték meg a házasság előtti nemi kapcsolatot. A leányanyát megvetés sújtotta, koszorú nélkül kellett esküdni, s egyébként is romlottak a házassodási kilátásai: általában csak öreglegény vagy özvegyember vette el, ha egyáltalán sikerült férjhez mennie (*Fügedi*, 1988). A gyermek apjával szemben ugyanakkor elnézőbbek voltak. Amikor azonban ilyen rossz hírbe keveredett legény nőszülni akart, nem minden leány ment hozzá: megjegyezték róla a bűnét. A kiközösítés a leányanya gyermekét is sújtotta, amit a népi elnevezések is sugallnak: "orozva csinát kölkök, megesőtt lány magzatja, szeméten szerzett gyerök, hadigyerök, potyagyerök, zabigyerök, szerzett gyerök" stb. Az ilyen gyermek sorsa általában rendkívül nehéz, megbélyegzett, életpályája rögzös volt, és sok bizonytalan tényezőtől függött (*Tárkány Szücs*, 1981).

A társadalmi normák változatossága azonban kimeríthetetlen. A gyermekszüléssel és a szerelmi élettel kapcsolatban legalább öt fokozatot különíthetünk el, amelyek közül mindegyikre volt példa Magyarországon:

1. A nemi kapcsolat a házasságon belül is szégyen.
2. A "gyermekáldás" csak a házasságon belül "áldás". A menyasszonytól elvárják hogy szűzen menjen férjhez. A házasság előtti nemi kapcsolatot és az illegitimitást normák egyaránt elítélik.
3. A szeretőtartás megengedett, de — ellentmondásos módon — az ebből származó gyermek már szégyennek számít.
4. Próbaházasság: a házasság előtti nemi kapcsolat intézményesített, és épp a gyermekszületést célozza.
5. A vadházasságok elfogadása egyenrangúként.

Az illegitimitás tehát nem mindig és nem minden faluban jelentett devianciát. A néprajzi leírások esettanulmány jellege miatt azonban lehetetlennek tűnik pontosan megállapítani, hogy melyik szokás területileg hol fordul elő. Csak egy-egy falura, néprajzi csoportra vonatkozó leírásokkal rendelkezünk, amelyek gyakran túlságosan szemérmesek ahhoz, hogy a számunkra leglényegesebb kérdést megválaszolják: a szeretőtartás, az udvarlás szokásai megengedték-e

a házasság előtti nemi kapcsolatot. A legbiztosabb támpontot *Tárkány Szűcs Ernő* könyve nyújtja (1981). Az ő leírása szerint a szeretőtartást a következő területeken és népcsoportokban jegyezték fel:

- felvidéki szlovák és német közösségekben
- Komárom megyében
- néhány Bakony környéki faluban
- az Ormánságban
- az erdélyi magyarok között (Fekete-Körös vidéke, Gyimesi csángók, Mezőség, Kalotaszeg)
- valamint környezetükben, erdélyi szászok és románok között.

Úgy tűnik tehát, hogy az erdélyi magas illegitimitású régió kialakulását az udvarlási szokásokkal magyarázhatjuk: itt feltehetőleg megengedett, sőt, intézményesült volt a házasság előtti nemi kapcsolat, ami az ország más részeiben megvetés és pletykák áradatát vonta volna maga után.

Ennyiből is világossá válik tehát, hogy a házasságon kívüli születések területi különbségeinek teljes megértését csak a fenti öt típus feltérképezése után remélhetjük — erről azonban egyelőre le kell mondanunk. (...és nem is biztos, hogy csak "egyelőre"). Mégis érdemes egy-egy leírás alapján megvizsgálni, hogy milyenek voltak ezek a népszokások — s hogyan érvényesült a látszólag lazább erkölcsök esetén is a közösség kontrollja az egyén felett.

2.2.2 1. Típus: A nemi kapcsolat a házasságon belül is szégyen

Erre *Manga János* *Palócföld* c. könyvében (1979) találunk egy igen érdekes példát: *"A terhesség nem mindig volt örömteli esemény jele a házaspár vagy a család számára. Különösen a tagosítás utáni évtizedektől kezdve a földek elaprózódása miatt már sok szülő félt a gyermekáldástól. Egy-két Sajó menti községben még az 1940-es években sem volt ritka, hogy a fiatalasszonyt megverték, ha megtudták hogy férjével nemi kapcsolatot tartott. Az ilyen családokban a férj rendszeren az istállóban aludt, a feleség pedig valamelyik szobában, illetve a kamrában. Ha a menyecske másállapotba esett, azt különböző módokon igyekeztek megszüntetni. Erre általában kétféle eljárást alkalmaztak: vagy olyan szert, ételt adtak a másállapotos asszonynak, amitől elvetélt, vagy pedig művi úton hajtották el a magzatot. Gyakori volt, hogy a terhes asszony nagy terhet emelt, vagy erején felüli munkát végzett, csak azért, hogy magzatjától megszabaduljon."*

Látható tehát, hogy ezt az igen szigorú születéskorlátozást gazdasági megfontolások indokolták, ez a szokatlan és első látásra érthetetlennek tűnő norma tehát racionális gyökerű.

2.2.3 2. Típus: Konzisztens tiltó normák

A házasság előtti nemi kapcsolatot és a "zabigyereket" egyaránt elfogadhatatlannak tartják. Erről a típusról, amely feltehetőleg messze a leggyakoribb volt Magyarországon, már volt szó. Az udvarlási szokások, a legények és leányok találkozásának alkalmai, a leánykérés módja, az esküvő előkészítése, feltételei és menete részletekbe menően szabályozottak voltak,

s többnyire lehetőséget sem nagyon adtak a házasság előtti szexuális kapcsolatra. A zabigyerék születését megbotránkoztatónak tartották, és még évek múltán is emlékeztek az ilyen esetekre.

2.2.4 3. *Típus: Ellentmondásos normák*

A szeretőtartás szokása meglehetősen gyakori volt a magyar falvakban. Nem minden esetben jelentett szexuális kapcsolatot, de a legtöbb helyen rendszerint és tartósan azzal is együtt járt (Tárkány Szűcs, 1981). Ezt a szokást pl. a gyimesi csángóknál guzsalyasnak, széken polgári estéknek nevezték.

Fél Edit (1941) Nógrád és Komárom megyei tapasztalatait, és más leírásokat alapul véve a következőképpen foglalja össze az ún. "faluba járást": "*A szokáskomplexum három fő motívumból áll:*

1. ismerkedés
2. megbizonyosodás
3. konkubinátus.

Bővebben kifejtve az egyes motívumokat:

1. *A meghatározott korhatárt elért leányt a hét megengedett napjain, bizonyos korhatárt elért két vagy több legény látogathatja. A látogatás sötétben, a szülők jelenlétében történik, és semmire sem kötelez. Ugyanaz a legény járhat több leányhoz is, és fordítva, ugyanaz a leány fogadhat több legényt is. Ebben a fázisban a leányt csak csoportosan látogathatják, magányos legény nem mehet hozzá. A legények a leányt csipdeshetik, csókolhatják, ölükbe vehetik, többet azonban nem engedhetnek meg maguknak, konkubinátussal a szokáserkölcst ellen véténének.*
2. *A legény is, a leány is választottak. A választást összhangba hozzák a szülők akaratával. Kiszorítják a vetélytársaikat. A leányt többé nem látogatják csoportosan. A leány, a legény kölcsönösen megajándékozzák egymást. A választást a nagyobb közösségnek is tudomására hozzák; a legény csak a választottal táncol, hangosan énekel a lányos ház előtt, és többé nem sötétben, hanem virradattal távozik stb. stb.*
3. *Mind a család, mind a faluközösség tudomásul vette és beleegyezésével szentesítette a választást. A leánytól megkívánt érintetlenség eléri a határát. A konkubinátus szokás szerint történik és az egyházi és polgári hatóságok funkciója csupán az egy háztartásban való életnek jelenti majd a kezdetét."*

Fél Edit eme leírása már-már egy jogszabállyal is felér. Látható, hogy az egymást követő lépcsőfokok során egyre inkább kizárólagossá válik a leány s legény kapcsolata, s a normák egyre szigorúbban kötik őket egymáshoz. A házasság előtti nemi kapcsolat tehát anélkül létezhet, hogy a házasság ideálja bármilyen csorbát szenvedne. A törvénytelen gyermek születését ugyanakkor igyekeztek elkerülni. Ezért, ha a leányon a fogamzás jelei mutatkoztak, a legényre nagy nyomás nehezedett, hogy mielőbb oltár elé vezesse. Ha a gyermek mégis megszületett még a házasság előtt, akkor sem tekinthetjük igazából illegitimnek, hiszen a közösség által szentesített, kizárólagos kapcsolatból származott.

2.2.5 4. Típus: Próbaházasság

A határok ugyan meglehetősen elmosódtak, a 3. és 4. típus között, mégis célszerűnek látjuk a szeretőtartásnak azt a formáját elkülöníteni, amelynek lényege a termékenységi próba, vagyis kifejezetten gyermek nemzésére irányul. A fiatalok ekkor azzal a feltétellel élnek együtt, hogyha meghatározott időn belül (rendszerint egy év) a leány gyermeket fogan vagy szül, házasságot kötnek, egyébként pedig szakítanak egymással (*Tárkány Szűcs*, 1981).

Bálványosváralján (Szolnok-Doboka m.) sok esetet említettek, amikor a legény csak akkor vette el a leányt feleségül, amikor már gyermeke született; ha pedig a gyermek halva született, ez a legényt feloldotta kötelezettsége alól (*Tárkány Szűcs*, 1981).

Gunda Béla jellemzése alapján azt mondhatjuk, hogy a guzsalyasba járás gyimesi csángóknál kialakult szokása sok tekintetben megfelel a *Fél Edit* által leírt szokáskomplexumnak. Mégis ebben a fejezetben említjük, mert úgy tűnik, hogy itt a törvénytelen gyereket is elfogadták, nemcsak a konkubinátust (*Gunda*, 1949). *"A guzsalyasba járás nem mindig végződik házassággal. Előfordul, hogy a legény házasságot ígér a leánynak, s azután otthagyja. Nem ritkaság, hogy az együttálásból gyermek is születik. Ha becsületes a legény, akkor elveszi a megesett leányt... A megesett lány éppúgy jár-kei a faluban, mintha mi sem történt volna. Legfeljebb koszorú nélkül esküszik meg a templomban. Sem a leányt, sem a legényt, sem a törvénytelen gyermeket nem szólják meg. A leányt szülei még csak össze sem szidják."*

A gyimesi csángók körében tehát, ha hihetünk a leírásnak, az illegitimitással kapcsolatos normáknak egy igen sajátos esetével találkozunk. A törvénytelen gyermek születését itt nem ítélik el, vagy legalábbis az azt sújtó szankciók meglehetősen enyhék.

2.2.6 5. Típus: Vadházasságok

A magyarországi illegitimitás magas szintjét feltehetőleg részben annak tulajdoníthatjuk, hogy sok közösségben elfogadott és adminisztratív okok miatt is gyakori volt a vadházasság. A templomi szertartás, a hivatalos jogi aktus ellenére a falu a "bagóhiten élő" házasságokat együvé tartozónak fogadta el. Lakodalomra, torra, egyéb alkalmakra együtt hívták őket, gyermeküket az apa nevére szólították. Maguk is szigorúan betartották a házasság erkölcsi normáit.

A hivatalos esküvő többnyire gazdasági okokból maradt el, vagy (például az alföldi tanyavilágban) azért, mert a város túlságosan messze volt. A templomi esküvőt többnyire ilyenkor is megtartották (*Magyar Néprajzi Lexikon*).

A leányrablás kalotaszegi szokására is többnyire azért került sor, mert ezzel meg lehetett kerülni a házassághoz szükséges hozományra vonatkozó szigorú szabályokat, amelynek az egyik fél különben nem tudott volna eleget tenni (*Tárkány Szűcs*, 1981).

Erre a néprajzi kitérőre nemcsak azért volt szükség, hogy kimutassuk, milyen eltérő szokások léteztek Magyarországon a házasságon kívüli kapcsolatokra vonatkozóan. A néprajz és a történeti demográfia közötti információcsere azért is hasznos lehet, mert az egyik

pontosíthatja, kiegészítheti a másik megállapításait épp olyan téren, ahol az igen erőtlennek mutatkozik. (A néprajz hibája az, hogy nem átfogó, a történeti demográfiáé, hogy nem látja a háttérben meghúzódó okokat.)

A magyarországi illegitimitás vizsgálata alapján ugyanis feltételezhetjük, hogy a szeretőtartás ott járt együtt nemi kapcsolattal, ahol a magas illegitimitás tartósnak mutatkozott. Így például feltehetőleg pusztán ismerkedést jelentett a szeretőtartás Árva megyében feljegyzett szokása, szemben az erdélyi változattal (guzsalyas), amely egészen a konkubinátusig elment. Láttuk azonban, hogy ez szigorúan megszabott keretek között történt, és nem jelentette az erkölcs és rend összeomlását.

Sőt, tovább menve, úgy véljük, hogy a magyarországi illegitimitás nemzetközileg is magas szintjéből azt a következtetést lehet levonni, hogy a házasság előtti nemi kapcsolat (tehát a 2.-tól eltérő típusú normarendszer) jóval gyakoribb volt a magyar falvakban, mint ahogy azt néprajzi körökben általában feltételezik. Gondoljunk például arra, hogy a korai házasság ellenére a falusias területeken minden tizedik-tizenkettedik gyermek házasságon kívül született!

3. Születéskorlátozás

Kézenfekvő, hogy a születéskorlátozás széles körű elfogadása és alkalmazása jelentősen csökkentheti az illegitim születések számát. Ez figyelhető meg csaknem minden európai államban a 20. század első felében (*Shorter—Knodel—Van de Walle*, 1971) a házasságon kívüli termékenység csökkenésével kapcsolatban. Ehhez természetesen szükséges megfelelő motiváltság a gyermekszám csökkentése irányába.

Magyarországon a házasságokon belül már a 19. század elején találhatunk jeleket bizonyos országrészekben a születéskorlátozás elterjedésére (*Andorka*, 1970, *Demény*, 1968). Ezeken a területeken indult meg először jelentősebb mértékben a házasságon kívüli termékenység csökkenése, így itt volt az I_g érték a legalacsonyabb 1880–1910 között (lásd I.2. fejezet).

Első megközelítésben úgy tűnhet, hogy a születéskorlátozás elterjedése hatással volt a házasságon kívüli termékenységre is. Erre találunk utalást egy régebbi tanulmányban is (*Laky*, 1930, 87. oldal): "...ugyanazon gondolatok, melyek az embereket a házasságtól való tartózkodásra s így a születések számának korlátozására vezetik, bénítólag hatnak a házasságon kívüli gyermekek mozgalmára is." A számadatok vizsgálata alapján azonban kiderül, hogy ez korántsem igaz:

13. I_g és I_h értékek, és az ezek alapján elfoglalt helyek az országos ranglistán néhány megyében 1880–1900

Megye	1880				1890				1900			
	I_g		I_h		I_g		I_h		I_g		I_h	
	érték	hely	érték	hely	érték	hely	érték	hely	érték	hely	érték	hely
Baranya	0,518	11	0,117	46	0,442	2	0,132	36	0,429	2	0,125	44
Krassó	0,466	1	0,043	2	0,419	1	0,182	55	0,384	1	0,211	63
Beszterce	0,478	3	0,079	14	0,449	3	0,121	25	0,483	6	0,099	26

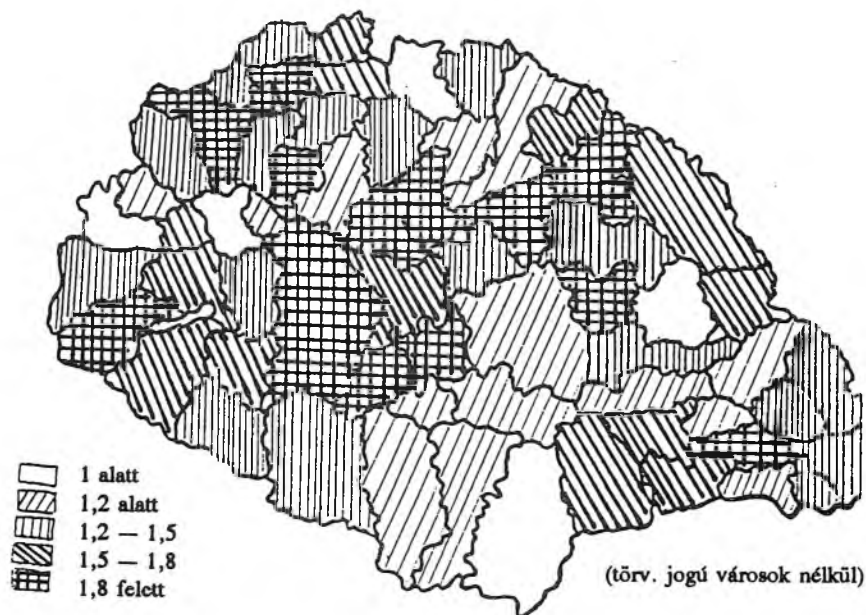
Éppen azokban a megyékben találjuk a legmagasabb illegitimitási indexet, ahol a házasság termékenység indexének értéke nagyon alacsony. Külön érdemes kiemelni Krassó-Szörény megye adatait. E megye a korai házasság korlátozása egyik jellegzetes példája (Demény, 1968), így a vizsgált időszakban fokozatos csökkenés mellett mindvégig a legalacsonyabb házasság termékenységet mutatja. Ugyanakkor a házasságon kívüli születésekben 1890-re drasztikus emelkedés következett be, és a csökkenés 1900-ban még nem indult meg.

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a születéskorlátozásra olyan tényezők hatottak, amelyek csak a házasságok termékenységének csökkentését vonták maguk után. Feltételezhető, hogy ezeken a területeken a társadalmi normák, például a vallás, nem ítélték el a házasságon kívüli szülést, viszont a birtokos parasztság gazdasági érdekei megkövetelték a családoktól az alacsony gyermekszámot. Elképzelhető, bár számokkal nem bizonyítható, hogy a házasságon kívül született gyermekeket később törvényesítették.

4. Halvaszületési arány

A házasságon kívül született gyermekek között a halvaszületési arány köztudottan magasabb, mint a törvényes szülötteknél. Ennek többféle oka lehet. A törvénytelen gyermekek szüleinek eltérő társadalmi összetételén kívül a céltudatos magzatelhajtás, sőt a csecsemő meggyilkolása és halvaszülöttként való bejelentése is meghúzódhatott emögött.

Az illegitimitás területi különbségeinek magyarázatához tehát közelebb kerülhetünk, ha megvizsgáljuk a törvénytelen szülöttek halvaszületési többletének területi különbségeit (XIV. ábra).

XIV. A törvénytelen születettek halvaszületési aránya hányszorosa a törvényes szülöttek halvaszületési arányának (1900—1903)

Az 1900—1903 évek adatait átlagoltuk, kiszámítottuk a halvaszületési arányszámokat mind a törvénytelen, mind a törvényes születésekre, és végül a kettő arányát ábrázoltuk a térképen.

Meglepő módon néhány olyan megyét is találtunk, ahol a törvénytelenek között kevesebb a halvaszülött. Ennek az oka talán a törvénytelen anyák fiatalabb korösszetétele: lehetséges pl. hogy elsősorban leányanyákról van szó. Krassó-Szörény megyére azonban, ahol igen magas volt a házasságon kívül születettek aránya, aligha élhetünk ilyen feltételezéssel.

A térképen ábrázolt értékek és a házasságon kívül születettek aránya között csak gyenge kapcsolatot találtunk (a korrelációs együttható négyzete 0,16). A XIV. ábrán is jól látható, hogy a magas illegitimitás egyformán összekapcsolódhat nagyarányú és mérsékelt halvaszületési többlettel. Ezen kapcsolódások közül háromfelét szeretnénk kiemelni.

1. Alacsony illegitimitás + lényegesen magasabb halvaszületési arány az illegitim gyermekek között

Ez jellemző például néhány felvidéki szlovák megyére (Árva, Liptó, Turócz, Nyitra). Az egyik lehetséges magyarázata az ilyen jellegű kapcsolódásnak, hogy a tiltó normák olyan erősek voltak, hogy a teherbeesett lányok mindent elkövettek, hogy elkerülhessék a leányanyaság bélyegét. Erejükön felüli munkákat végeztek, vagy valamilyen szerrel igyekeztek a magzatot elhajtani. De a halvaszületési arány így is alig emelkedett 4 % fölé.

2. Magas illegitimitás + alacsony halvaszületési többlet

Ilyen kapcsolatot a déli magas illegitimitású zónában figyelhetünk meg. Emögött azt gyaníthatjuk, hogy az anyakönyvezés olyan házasságokat nem ismer el, amelyek pedig társadalmilag elfogadottak, egyenrangúak a törvényes házasságokkal. Így itt a magas illegitimitás oka a vadházasságok, el nem ismert vegyes házasságok nagy aránya lehet.

3. Magas illegitimitás + magas halvaszületési többlet (Máramaros környéke)

Erre azt a hipotézist alapozhatjuk, hogy az ilyen területen az illegitimitás a szegénységgel, a legalacsonyabb társadalmi rétegekkel kapcsolódik össze. Az illegitim születéseket feltehetőleg nagy nyomorban élő szubkultúrák produkálják, akik körében a halvaszületési arány is másfél-, vagy kétszerese a "normálisnak". Ez adalékul szolgálhat Máramaros és a környező megyék magas illegitimitásának megértéséhez.

A harmadik magas illegitimitású régióban, Észak-Erdélyben általában közepes szintű halvaszületési többletet találunk. Ez véleményünk szerint megerősíti azt a hipotézisünket, hogy eme régió magas illegitimitását az engedékenyebb normákkal (szeretőtartás, falubajárás, polgári esték) magyarázhatjuk.

Kiderült tehát, hogy a halvaszületési többlet területi különbségei elgondolkodtató következtetésekre adnak lehetőséget az alacsony korreláció ellenére is. Fenti hipotéziseinket azonban meglehetősen bizonytalanná teszi a törvényes és törvénytelen anyák eltérő kor és társadalmi összetételének zavaró hatása. Aligha véletlen ugyanakkor, hogy eme vizsgálat eredménye mindenütt egybevág a más irányú kutatás (pl. néprajz) eredményeivel.

5. Foglalkozás

Tisztább képet kaphatunk a házasságon kívüli születések alakulásáról, ha figyelembe vesszük azok számát a különböző foglalkozási rétegeken belül. Világossá válhat, milyen társadalmi, gazdasági környezet bocsát ki több illegitim szülöttet. A statisztikai adatforrások

a törvényes születéseknél az apa, törvénytelen születéseknél az anya foglalkozását vették számba.

*14. Ezer adott foglalkozáshoz tartozóra eső
törvényes és törvénytelen születés 1900—1901*

Foglalkozás	Törvényes	Törvénytelen
Őstermelés	37,5	2,5
Bányászat	54,1	2,9
Ipar	36,9	3,8
Kereskedelem	29,9	1,7
Közlekedés	41,9	1,2
Közszolgálat és szellemi	28,8	0,8
Véderő	11,1	0,3
Napszámos	21,9	7,8
Házicseléd	5,7	36,6
Egyéb	6,9	4,7

Messze kimagaslik a többi foglalkozási csoport közül a házicselédeknek található lényegesen magasabb érték, amely eléri a más csoportoknál jelentkező törvényes születési arányt. Megfigyelhető, hogy a házicselédek körében lényegesen alacsonyabb a törvényes születési index, ami jelzi azt is, hogy a házicselédeknek csak kis része élt házasságban. Figyelembe véve továbbá, hogy a házicselédek által világra hozott törvénytelen gyermekek az összes törvénytelen születésekben 24,48 %-kal részesedtek 1900-ban, miközben arányuk a lakosságban csak 2,4 %, megállapítható, hogy e foglalkozási csoport hozzájárulása döntő mértékű az illegitim születési mozgalom alakulásában. A házicselédek "motiváltságának" okaira már régen felfigyeltek (Laky, 1930. 277. o.): *"A városi házicselédség tudvalevőleg elsősorban az őstermelőknek szegényebb sorsú gyermekei közül kerül ki. Rendszerint sokgyermekes mezőgazda és napszámos vagy kisbirtokos napszámos adja a leányát házicselédnek s többnyire városokba. A családi életből kiszakított, a gyárakban ekkor is a vadházasságot közelről látó leány a városi élet vagy éppen a nagyvárosi élet forgatagában sokkal kevésbé tud ellenállni azoknak a kísértéseknek, melynek végső eredménye nagyon sokszor az, hogy a népmozgalmi statisztika egy egységgel többet ró a törvénytelen születések lapján."*

Magas arány figyelhető meg a legszegényebb napszámos rétegnél is, melynél a házasság termékenység szintén alacsony. Tehát az elszegényedéstől tartó bér munkás rétegek, amelyek a mezőgazdaságban és az iparban egyaránt megtalálhatóak, bár korlátozták gyermekszámukat, nem ítélték el a házasságon kívüli szülést.

A legalacsonyabb arányszámot (az elhanyagolhatóan csekély létszámú véderőt figyelmen kívül hagyva) a szellemi foglalkozásúak, s így nyilvánvalóan magasabb műveltségűek között találjuk.

6. A városiasodás hatása, város-vidék eltérések

A demográfiai átmenet elmélete alapján, amely a termékenységsökkenés egyik okát az urbanizációban látja, feltételezhetjük, hogy a városok termékenysége Magyarországon is korábban és erőteljesebben csökkent. A Budapest-vidék különbséget vizsgálva ez jól látszik a születési arányszám csökkenésében.

15. Ezer lakosra jutó összes születés

Hely	1876—80	1881—90	1891—00	1900—10
Magyarország	44,3	43,9	40,4	36,7
Budapest	38,8	35,1	34,7	27,8

A városiasodás illegitim születésekre gyakorolt hatásának megítélése eltérő: az egyik vélemény szerint a városok termékenységsökkenése a házasságon kívüli születésekben is jelentkezik, a másik szerint azonban a városok lazább erkölcsi normái, és a család kevésbé meghatározó szerepe az illegitim születések magasabb számában is éreztetik hatásukat.

A házasságon kívül születettek arányát vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy Budapest a vizsgált időszak folyamán lényegesen nagyobb értékeket mutat.

16. A törvénytelen születések aránya az összes születésekben

Hely	1876—80	1881—90	1891—00	1900—10
Magyarország	7,63	8,43	9,14	9,77
Budapest	32,04	30,33	27,97	26,76
Vidék	7,07	7,87	8,48	9,16

Vajon mivel magyarázható e jelentős eltérés?

Az 1900. évi népmozgalmi adatfelvételhez kapcsolt jelentés megállapítja (Magyar statisztikai közlemények 7., 16*. oldal): *"Érdekes, hogy a városokban a nem férjes nők szülési valószínűsége semmivel sem nagyobb, mint vidéken, ami úgyszólván a köztudattal ellenkezik s a törvénytelen születésekre vonatkozó egyéb arányszámokkal is ellentétben látszik lenni. A városokban az összes szüléseknek ugyanis átlag 19%-a törvénytelen, a vidéken csak 8,4%-a, ezer lélekre a városokban átlag 6,3 törvénytelen születés esik, a vármegyékben ellenben csak 3,4, mindamellett a nem férjes nők termékenységi arányszáma a városokban és vidéken egyaránt 42. A városokban tehát a törvénytelen születések látszólagos nagy arányát csak a házasságban nem élő nők nagy tömege idézheti elő — a 15—49 éves nőknek vidéken csak 32,6%-a, a városokban ellenében 50,3%-a nem férjes — nem lehet ennél fogva a törvénytelen születések nagyobb arányát a városi népesség erkölcstelenségének rovasára írni."* A nők körében alacsonyabb házasodási arány tehát egyik okozója volt a magasabb budapesti illegitimitási aránynak. Ugyanakkor, megvizsgálva a propagatív korú nem házas nők termékenységét,

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

láthatjuk, hogy e szám Budapesten a vizsgált időszakban erőteljes csökkenésen ment keresztül és 1910-re már az országos átlag alá szállt (17. táblázat).

17. Ezer 15—49 éves nőre jutó törvénytelen születés

Hely	1880—81	1890—91	1900—01	1910—11
Magyarország	41,8	51,3	44,0	40,1
Budapest	75,9	62,9	51,4	37,9
Vidék	39,9	50,3	43,3	40,3

Tehát míg 1880—90-ben a budapesti magasabb illegitimitást a nem házas nők lényegesen nagyobb termékenysége okozta, addig 1910-re a nagyobb arányszám egyszerűen a hajadonok magasabb számával magyarázható. Emiatt némileg csökkent az illegitim szülöttek aránya, de még mindig sokkal nagyobb értéket mutatott, mint a vidéki.

Kiolvasható a táblázatból az is, hogy Budapest nem vett részt az illegitim születések 1890-es kiugrásában, hanem ekkor már jelentősen csökkent a nem házas nők termékenysége.

Fontos tényezője a budapesti illegitimitásnak, hogy a fővárosban nagyobb arányban találhatjuk a keresők közt a szinte csak házasságon kívüli termékenységet mutató cselédséget (lásd IV. 5. fejezet). Ez az arány 1900-ban Budapesten 8,13%, míg országosan csak 2,4%.

Az 1900. évi I_h indexeket vizsgálva (18. táblázat) látható, hogy a nem városi adatok mindegyik megfigyelt megyében magasabb értékeket mutattak. Ez, az 1000 15—49 éves nőre jutó csaknem azonos számú illegitim születés mellett, az indexszámítás módszeréből (lásd I.3. fejezet) következően azt jelenti, hogy a nem házas nők aránya a legtermékenyebb (20—24, 25—29 éves) korcsoportokban a városokban magasabb volt, mint vidéken. Egyszerűbben fogalmazva arról van szó, hogy a városokban a nők később házasodtak. Ez az oka annak az ellentmondásosnak tűnő helyzetnek, amit a városi nagyobb illegitimitási arány és alacsonyabb I_h index között érezhetünk. Így, Magyarország vonatkozásában, megerősíthetjük az 1900-ra vonatkozó város-vidék eltéréseket mutató európai térképet (*Shorter—Knodel—Van de Walle*, 1971).

18. I_h értékek néhány városban és megyében 1900-ban

Megyék	I_h	Városok	I_h
Sopron	0,094	Sopron	0,042
Pest—Pilis—Solt	0,131	Budapest	0,128
		Kecskemét	0,094
Abaúj—Torna	0,146	Kassa	0,144
Kolozs	0,172	Kolozsvár	0,131

7. Vallás, nemzetiség, írástudás

A térképek elemzése során már leírtuk, hogy bár a házasságon kívüli születések egyes régiói gyakran esnek egybe vallási, etnikai, nemzetiségi területekkel, nem várhatunk egyértelmű, egyirányú kapcsolatot a két jelenség között. Például a Dunántúlon a magyar többségű megyék házasságon kívüli termékenysége viszonylag alacsony szintű, miközben Erdélyben épp fordított a helyzet: a magyar megyék produkálnak magasabb illegitimitást. Ebben a fejezetben mégis kísérletet teszünk arra, hogy a korreláció és regresszió analízis módszerével egy olyan modellt építsünk fel, amely elfogadható mértékben magyarázza az illegitimitás területi különbségeit.

Az I_h -index 1910 évi területi különbségeit próbáljuk tehát elemezni. Magyarázó változóként számítógépre vittük a vallási, nemzetiségi megoszlás és az írástudás megyénkénti adatait (Forrás: 1910. évi népszámlálás), és első közelítésben ezek és a nem házas termékenység páronkénti korrelációját vizsgáltuk (19. táblázat). A teljes korrelációs mátrix a függelékben található.

19. A vallási, nemzetiségi arány, az írástudás valamint az illegitim születések indexe közötti korrelációk, 1910

Változó	Magyarázat (...népcsoport aránya)	I_h 1910 (korr.)	Változó	Magyarázat (...népcsoport aránya)	I_h 1910 (korr.)
RK	római kat.	-.5285**	MAGYAR	magyar	-.1238
GKAT	görög kat.	.3213*	NEMET	német	.0481
REF	református	.2235	SZLOV	szlovák	-.3726*
EV	evangélikus	-.3706*	OLAH	román	.4379**
GKEL	görögkeleti	.4969**	RUTEN	rutén	.1373
IZR	izraelita	-.0346	SZERBHOR	szerbhorvát	.1576
			IRNI TUD	írni és olvasni is tudó	-.4029**

Esztaszám: 63 Egyoldali szignifikancia: * — .01 ** — .001

A korrelációkból kiolvasható, hogy azokban a megyékben, ahol nagy a római katolikusok és evangélikusok aránya, valamint ahol az írástudás viszonylag elterjedt, általában ritkább a házasságon kívüli születés. A kiszámolt értékek közül néhány magas szinten szignifikáns, de magyarázó erejük egyenként mégis alig emelkedik 25% fölé.

Az írástudás esetében részletesebben is érdemes megvizsgálni, mit is jelent ez a gyenge, $(0,4029 \cdot 0,4029 =)$ 16%-os magyarázó erő. Vessük össze e célból az illegitimitási rangsort az írástudás megyénkénti arányaival. A rangsor első tizenhat megyéjében (Árva m. kivételével) egyöntetűen magas írástudást találunk (74% felett, miközben az orsz. átlag 68,7%). Ahol pedig magas az analfabétizmus, ott általában az átlagnál jóval magasabb illegitimitást mutat az I_h index. (Szolnok megye kivételével, ahol a 70%-os analfabétizmus ellenére az I_h csak közepes szintű.) Fordítva azonban még kivételekkel sem teljesül ez a kapcsolat: bőven találunk olyan megyéket, ahol a kiterjedt írástudás ellenére magas az I_h index: ilyen pl. Moson, Pest-Pilis-Solt, Gömör, Baranya, Borsod és Abaúj megye.

Az írástudás és a törvénytelen születések kapcsolatát tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a műveltség szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy egy megyében alacsony legyen az illegitimitás. A kiugróan alacsony műveltségű megyékben általában sok a házasságon kívüli születés, de ez nem kizárólag ilyen megyékben fordul elő, hanem műveltebbekkel is megесik.

A továbbiakban azt is érdemes megvizsgálni, hogy műveltség és vallás hatása hogyan kapcsolódik össze a területi különbségek kialakításában. Ezt először egy kétdimenziós tábla alapján tesszük, amelyben különválasztjuk a katolikus és evangélikus dominanciájú, valamint az országos átlag fölötti, és az alatti írástudást felmutató megyéket. A táblázatból kiolvasható, hogy melyik csoportba hány megye esik, és hogy ezekben mennyi az I_h átlaga (20. táblázat). Így például látható, hogy 1910-ben 24 megyében volt a katolikusok és evangélikusok együttes aránya 70% alatt, és az írástudók aránya 68,7% alatt, s ezekben az I_h átlaga 0,133, tehát az országos átlagnál (0,104) jóval magasabb (20. táblázat).

20. Az I_h átlaga domináns vallás és írástudás alapján csoportosítva a megyéket

	I_h 1910					
	domináns vallás				Összesen	
	egyéb		kat. + evang ^{***}		átl. I_h	szám
	átl. I_h	szám	átl. I_h	szám		

Írni és olvasni is tud %

68,7% alatt " 0,133 24 0,069 4 0,124 28

68,7 felett 0,106 10 0,082 25 0,089 35

Összesen 0,125 34 0,080 29 0,104 63

Megj.: * 68,7% az országos átlag

*** együttes arányuk 70% felett van.

Jól látszanak a táblázatból is azok a kapcsolatok, amelyekre a korrelációk alapján már utaltunk: az országos átlag feletti, nem katolikus megyékben az I_h átlaga határozottan magasabb. (A kapcsolat gyenge volta akkor válna nyilvánvalóvá, ha a táblát kiegészítenénk az egyes csoportok szórásával.) A műveltség hatása változatlanul érvényesül a nem katolikus megyékben, meglepő módon megfordul azonban a katolikus-evangélikus dominanciájú megyéknél: itt a műveletlenek produkálnak alacsonyabb I_h átlagot. Ez azonban feltehetőleg pusztán annak köszönhető, hogy ide csak négy megye került, köztük a rendkívül alacsony illegitimitású (0,028) Árva megyével.

Mivel így mégiscsak kétségessé vált a műveltség hatása, a gordiuszi csomó kibogozása érdekében érdemes a fenti csoportosítással kapott almintákra külön is korrelációkat számolni. Egyformán érvényesül-e a vallás hatása a műveltebb és kevésbé művelt lakosságú megyékben? Valóban megfordul-e az írástudás és illegitim születések közötti kapcsolat a katolikus és evangélikus megyék esetében? (21. táblázat.)

21. Korrelációs együtthatók a minta két részre bontása után

Írástudás szerint (páronkénti korrelációk)					
Teljes minta	I _k 1910	Művelt megyék	I _k 1910	Műveletlen megyék	I _k 1910
RK	— .5285**	RK	— .2718	RK	— .4227
EV	— .3706*	EV	— .1780	EV	— .4019
IRNI TUD	— .4029**	IRNI TUD	— .3401	IRNI TUD	— .0433
Esetek száma	63	Esetek száma	35	Esetek száma	28

Vallás szerint					
Teljes minta	I _k 1910	Nem katolikus dominancia	I _k 1910	Kat. + Evang. dominancia	I _k 1910
RK	— .5285**	RK	.0131	RK	— .0998
EV	— .3706*	EV	— .3967	EV	— .1890
IRNI TUD	— .4029**	IRNI TUD	— .3561	IRNI TUD	.2128
Esetek száma	63	Esetek száma	34	Esetek száma	29

Egyoldalt szignifikancia: * — .01 ** — .001

A kapcsolat az almintákban (az írástudás és katolicizmus korreláltsága miatt) mindig gyengébb, mint az eredeti hatvanhárom megyére nézve. A vallás hatása a "műveletlen" megyékben csak valamivel gyengébb, mint a teljes sokaságban; a "művelt" megyéknél viszont elhanyagolható.

Vallás szerint két részre bontva a mintát pedig egyenesen azt látjuk, hogy a műveltség- I_k kapcsolat megfordul a katolikus megyék körében. Helyesebben szólva: megszűnik, hiszen a 0,2-es érték roppant alacsony. A nem katolikus megyékben viszont alig gyengébb, mint a teljes sokaságban.

A vallás és műveltség tehát karöltve fejt ki hatását az illegitimitásra. Mindkettőnek ott erősebb a pozitív hatása, ahol a másik hatása negatív. Elsődlegesnek a vallás hatása tűnik, a gyenge korrelációk miatt azonban ez nem állapítható meg egyértelműen.

Miután az eddig bemutatott korrelációk valamennyien alacsonyak voltak, s nem magyarázták meggyőzően az illegitimitás területi különbségeit, csak egy reményünk maradt: a többváltozós elemzés. Ha ugyanis a magyarázó változóink közötti korreláció alacsony lenne, akkor elfogadható regressziós modellt lehetne belőlük fölépíteni.

A "stepwise" módszerrel készült háromváltozós modell sem bizonyult azonban túl hatékonynak: mindössze a szórás 48%-át magyarázza. Bőven marad tehát még hely a IV. fejezetben vizsgált egyéb tényezőknek; bebizonyosodott, hogy az illegitimitás megértése csak igen sok tényező együttes figyelembevételével lehetséges, az anyakönyvezés pontatlanságától kezdve a házassági szokásokig.

Mégis hasznos nyomon követni, hogyan finomítja a modellt lépésről lépésre az SPSS programcsomag. Először a nyugat-keleti polaritással leginkább összefüggő változó, a katolikusok aránya kerül a modellbe, hiszen a térképen is látszik, hogy 1910-ben már ez a fő tendencia. Ezután az északnyugati szlovák megyék alacsony illegitimitása miatt ki kell egészítenie ezt a képet az evangélikusok arányának változójával, majd a legdélibb megyék

miatt a szerbhorvátok arányával. Az is kiderül, hogy jobban illeszkedő modellt azért nem sikerült összeállítani, mert a katolikusok bevonása után a többi változó parciális korrelációja az I_h -val már meglehetősen kicsi. A vallásról és írástudásról a fejezet elején elmondottakon kívül tehát alig van több információ a magyarázó változóiban.

22. A regresszió eredménye

Az egyes lépésekben modellbe vont változók:

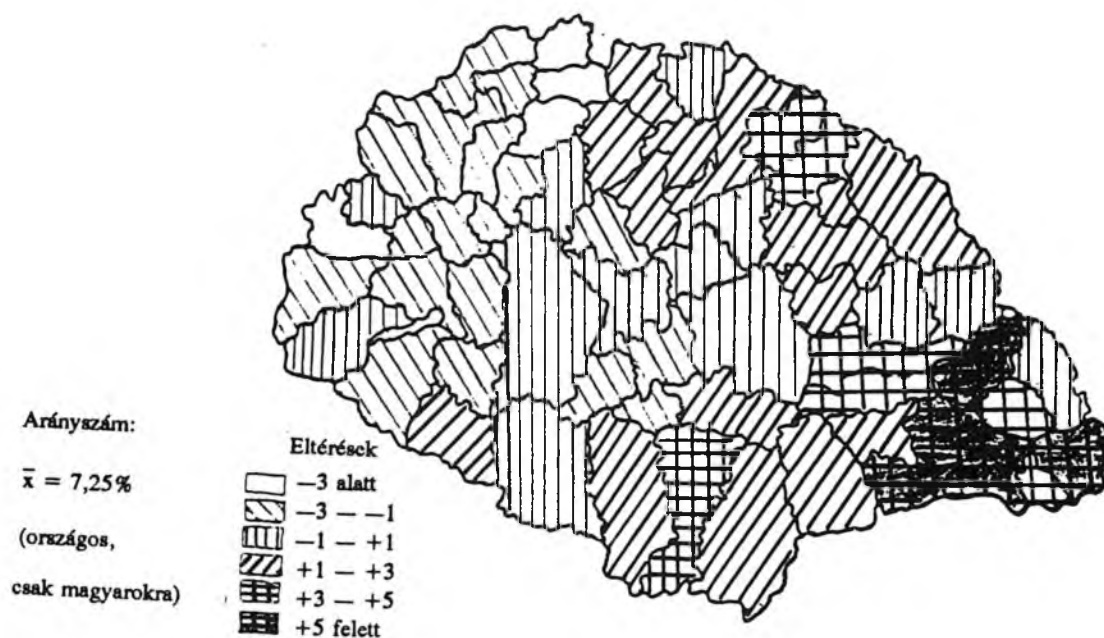
1..	RK	(római katolikusok aránya)
2..	EV	(evangélikusok aránya)
3..	SZERBHOR	(szerbhorvát nemz. aránya)
Többváltozás R		.69091
R négyzete		.47736
Standard Hibája		.02699

Bevont változók					
Változó	B együttható	St. hiba	Beta	T	Sig T
RK	-6.95201E-04	1.14626E-04	-.58487	-6.065	.0000
EV	-1.03566E-03	2.81199E-04	-.34864	-3.683	.0005
SZERBHOR	1.573629E-03	6.15842E-04	.24780	2.555	.0132
(Constas)	.14332	6.77005E-03		21.170	.0000

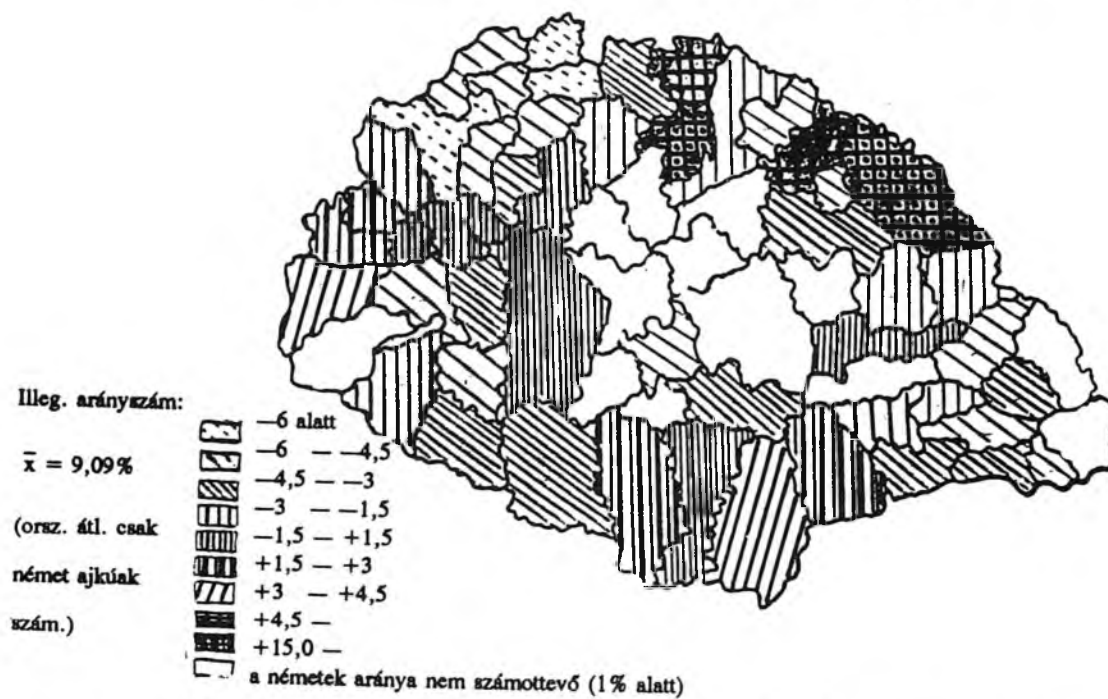
A fejezetből kiderült tehát, hogy a vallás és műveltség együttesen hat a házasságon kívüli születésekre, az egyik hatása ott differenciál erősebben, ahol a másik hatása negatív. Ezek a hatások azonban meglehetősen gyengék: a magyarázó változók együttesen is csak a szórás 50%-át magyarázzák.

8. Az egyes nemzetiségek különválasztása — kontextuális hatások

Elemzéseink során mindeddig a teljes népesség megyei szinten aggregált egységeivel dolgoztunk. A korabeli statisztikák részletessége azonban számos további elemzésre is lehetőséget ad. A népmozgalmi évkönyvekben ugyanis (1900-tól) megtalálhatóak a megyénkénti törvényes és törvénytelen születéseket vallási és nemzetiségi bontásban is bemutató táblák. Ezek közül négy év adatait összegezve számítottuk ki a magyar és a német anyanyelvűek illegitimitási arányszámait (XV.; XVI. ábrák). A II. 2. fejezet végén már említettük, hogy az arányszámok alapján rajzolt térképek meglehetősen hasonlítanak a pontosabb I_h indexek térképeihez. Ezért joggal remélhetjük, hogy nem követünk el túl nagy hibát, amikor a nemzetiségenkénti térképeket már csak a könnyebben számítható arányszámok alapján készítjük el.

XV. A magyar anyanyelvűek házasságon kívül született gyermekeinek aránya, az 1900—1903 évek átlaga (csak megyék)

XVI. A német anyanyelvűek házasságon kívül született gyermekeinek aránya, az 1900—1903 évek átlaga (csak megyék)

Az egyes nemzetiségek ilyen különválasztott elemzését elsősorban az indokolja, hogy a magyarországi történeti demográfiai kutatások szerint a különböző nemzetiségű falvak demográfiai magatartása azonos területen, azonos körülmények között is eltérhet egymástól. Például a német falvak családszerkezete a nyugat-európai nukleáris családmoddhoz, míg egyes szerb falvaké (ugyanabban a megyében) a "zadruga" típushoz áll közelebb. Hibát követnénk el tehát akkor, ha az illegitimitást csak megyei szinten aggregálva vizsgálnánk, és közben elfeledkeznénk a korabeli Magyarország igen vegyes etnikai összetételétől.

Csak az egyes nemzetiségek különválasztott vizsgálata adhat választ a következő kérdésekre:

1. Valóban igaz-e, hogy az észak-erdélyi régió magas illegitimitását a magyarok okozzák, s nem pedig egy olyan kontextuális hatás, ami a kisebbségben lévő románok házasságon kívüli születéseit emeli meg?
2. A peremvidékek magas illegitimitása az ott élő magyarokra is vonatkozik-e, vagy pedig kizárólag a többi nemzetiség játszik ebben szerepet?
3. Vannak-e kimutatható kontextuális hatások, vagyis egy-egy nemzetiség aránya az adott megyében befolyásolja-e a törvénytelen születekre való hajlandóságukat?

A magyar anyanyelvűek illegitimitási térképe alapján válaszolhatunk az 1. és a 2. kérdésre. Az erdélyi magyaroknál valóban kiugróan magas a törvénytelen születek aránya, és nemcsak azokban a megyékben, ahol számottevő az arányuk, hanem Dél-Erdélyben is. A magyarok és az össznépeesség házasságon kívüli születéseinek térképei ettől eltekintve meglehetősen hasonlítanak egymásra. A peremvidékeken tehát a magyarok illegitimitása a többi nemzetiséghez hasonlóan alakul: alacsony pl. a Felvidék nyugati részén, s magas annak keleti részén. Ebből arra következtethetünk, hogy a "területi hatás" lényegesen erősebb a "nemzetiségi hatásánál".

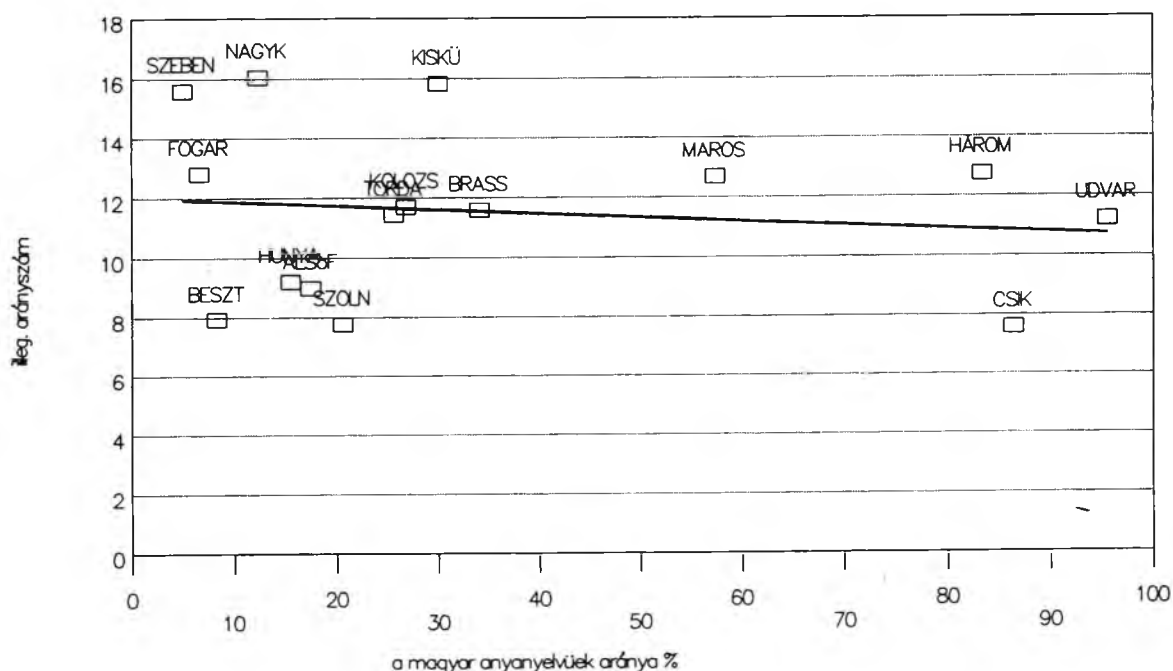
A kontextuális hatások kimutatása igen nehéz, mert sok a zavaró hatás: a magyarok kisebb aránya például azért is összekapcsolódhat a magyarok magasabb illegitimitásával, mert a peremvidékeken található magyar falvak elmaradottabbak, fejletlenebbek. Ha pedig a fejletlenség magasabb illegitimitást okoz, nem lehet szó kontextuális hatásról.

A kontextuális hatásokat ezért nem országos szinten, hanem viszonylag homogén tájegységekre külön-külön érdemes vizsgálni. Választásunk Erdélyre esett, ahol három nemzetiség, a német, a magyar és a román legkülönbözőbb megoszlásait találjuk, ami jó lehetőséget biztosít az elemzésre.

Ennek során a románok illegitimitási arányszámait a román anyanyelvűek megyei arányának függvényében ábrázoltuk, s ugyanezt megtettük a másik két nemzetiség esetében is. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy illeszthető-e a kapott pontthalmazhoz valamilyen nem vízszintes egyenes, ez ugyanis kontextuális hatásra utalna. Mindhárom esetben egy-egy rendezetlen pontfelhőt és alacsony korrelációs értékeket kaptunk, amiből látható volt, hogy az arányszámok szóródását valamilyen más tényező okozza. A kontextuális hatások tehát (az erdélyi illegitimitásra vonatkozóan) nem jelentősek, vagy legalábbis eltörpülnek az egyéb, nagyrészt feltáratlan hatások mögött, amelyek a megfigyelt területi különbségeket kialakítják.

Ezt a megállapítást a XVI. térkép is alátámasztja. Nem mutatható ki, hogy a német ajkú anyák lényegesen több vagy lényegesen kevesebb törvénytelen gyermeket szülnének ott, ahol arányuk viszonylag számottevőbb; annak ellenére, hogy az illegitimitási arányszámok szórása a németeknél jóval nagyobb, mint pl. a magyarok esetében.

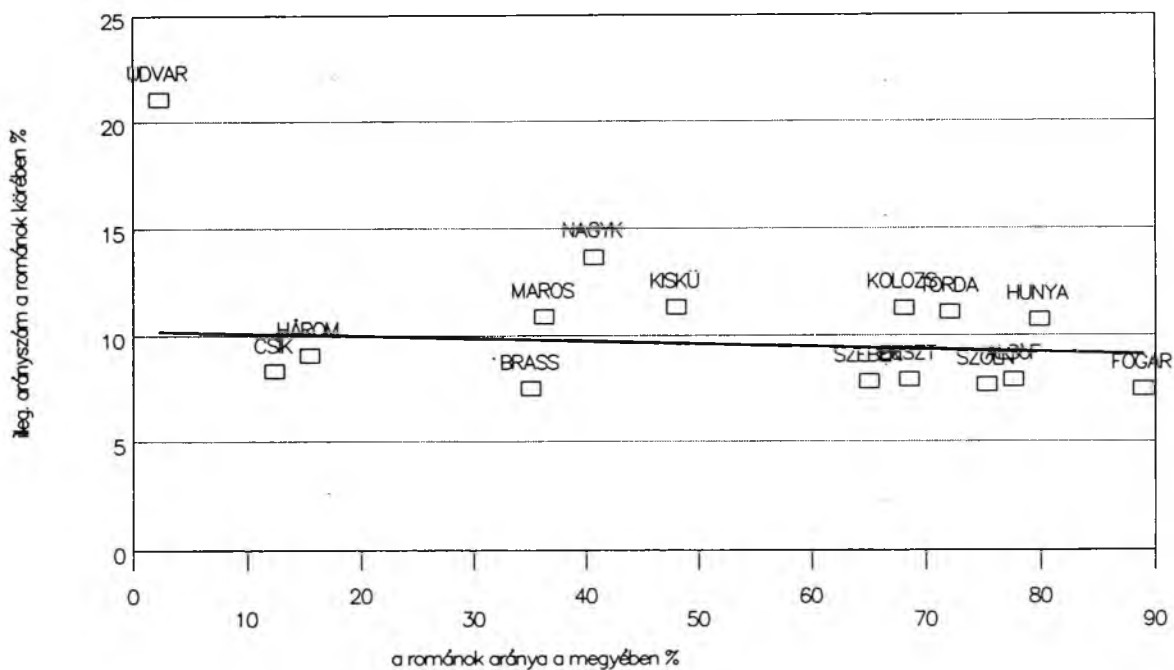
Mindebből kitűnik, hogy a magyarázatot nem a kontextuális tényezők körében kell keresnünk. Ugyanakkor az "egyes nemzetiségekre mindenütt jellemző illegitimitási arány" sem létezik. A németekre és magyarokra kapott területi kép néhol egybevág az össznépesség esetében tapasztaltakkal (NY-Felvidék), néhol teljesen elüt attól (Erdély). A nemzetiségi vizsgálat tehát ahelyett, hogy leegyszerűsítene, csak tovább bonyolítja a magyarországi illegitimitásról alkotott képet.

Jelmagyarázat:

ALSÓF	ALSÓFEHÉR
BESZT	BESZTERCE
BRASS	BRASSÓ
CSIK	CSÍK
FOGAR	FOGARAS
HÁROM	HÁROMSZÉK
HUNYA	HUNYAD
KISKÜ	KISKÜKÜLLŐ
KOLOZS	KOLOZS
MAROS	MAROS-TORDA
NAGYK	NAGYKÜKÜLLŐ
SZEBEN	SZEBEN
SZOLN	SZOLNOK-DOBOKA
TORDA	TORDA-ARANYOS
UDVAR	UDVARHELY

OROZVA CSINÁLT KÖLKÖK

Jelmagyarázat:

ALSÓF	ALSÓFEHÉR
BESZT	BESZTERCE
BRASS	BRASSÓ
CSIK	CSIK
FOGAR	FOGARAS
HÁROM	HÁROMSZÉK
HUNYA	HUNYAD
KISKÜ	KISKÜKÜLLŐ
KOLOZS	KOLOZS
MAROS	MAROS-TORDA
NAGYK	NAGYKÜKÜLLŐ
SZEBEN	SZEBEN
SZOLN	SZOLNOK-DOBOKA
TORDA	TORDA-ARANYOS
UDVAR	UDVARHELY

XVIII. Kontextuális hatás az erdélyi románok körében

ZÁRSZÓ

Dolgozatunkban nem törekedtünk és nem is törekedhattünk a házasságon kívüli születések területi és időbeli különbségeinek kimerítő magyarázatára. Ennek ellenére igyekeztünk a lehetséges okokról, a szóba jöhető elméleti magyarázatokról minél teljesebb képet adni.

Az időbeli elemzést egyrészt illegitimitási arányszámok, másrészt termékenységi indexek alapján végeztük. Az arányszámok alakulásában a szinkronitás és az aszinkronitás időszakai váltogatták egymást. A szinkronitás időszakában a törvényes és törvénytelen szülöttek száma párhuzamosan emelkedett és süllyedt, s az arányszám ezért csak fokozatosan változott. A házasságon kívüli születések arányszámának hirtelen és nagyarányú változásai mindig az aszinkronitás időszakába estek. A szinkronitás jelensége mögött *Laslett* nyomán az udvarlás intenzitásának változásait gyanítottuk, amelyek a jobb vagy rosszabb termés nyomán következnek be. A jó termés tehát fokozza az udvarlás intenzitását, amely mind a legitim, mind az illegitim születésszámot megemeli. Ilyen összefüggés azonban csak az időbeli elemzésben mutatható ki, területileg nem.

A házasságon kívüli születések két nagy európai korszaka Magyarországon is jelentkezett. Az emelkedés korszakát arányszámok alapján a 19. sz. második felére sikerült kimutatni. A termékenységi indexek idősorából pedig az derül ki, hogy a nem házas termékenység csökkenése Európához képest tíz évet késett, és az I_g csökkenése is inkább csak a századforduló után gyorsult fel.

A harmadik fejezetben a termékenységcsökkenés megyénkénti ütemezését is megvizsgáltuk. Látható volt, hogy az egyes fejlődési típusok területileg is jól elhatárolható régiókat alkotnak. 1880 és 1890 között a termékenységcsökkenés még jó néhány megyében egyáltalán nem indult meg. A házas termékenység országos szintjében ekkor mutatkozó csökkenést tehát a dél-magyarországi megyék produkálták. 1890 és 1910 között viszont már egyetlen olyan megye sincs, ahol vagy az I_g (házas termékenység), vagy az I_m (házasodások intenzitása) ne indult volna csökkenésnek. Ekkorra tehát általánossá vált Magyarországon a termékenység csökkenése.

Az I_h indexek területi elemzése során három olyan régiót sikerült elhatárolni, ahol a házasságon kívüli termékenység tartósan magas.

Ezek: Máramaros megye és környéke (északkeleti peremvidék)
 Krassó-Szörény és környéke (az ország legdélibb megyéi)
 Észak-Erdély nagyrészt magyar többségű megyéi

Arra is utaltunk, hogy nemcsak a megyei különbségek szorulnak magyarázatra, hanem az is, hogy a korai házasodás ellenére miért volt a magyarországi házasságon kívüli termékenység Nyugat-Európához képest kifejezetten magas. Már a területi képből is kitűnik, s a későbbi korrelációs elemzés is bizonyítja, hogy bár a kapott régiók gyakran esnek egybe nemzetiségi, etnikai régiókkal (pl. evangélikus tótok, erdélyi magyarok); műveltség, vallás, nemzetiség és illegitimitás között országos szinten nincs egyértelmű kapcsolat.

Ezért igyekeztünk több oldalról is megközelíteni a jelenséget, és feltárni a lehetséges okokat az anyakönyvezés pontatlanságától kezdve a témával kapcsolatos népszokások elemzéséig.

Ennek során a következőket állapítottuk meg:

- A szeretőtartás szokása meglehetősen elterjedt lehetett és feltehetőleg ez okozta az észak-erdélyi régió kiemelkedését, valamint hozzájárulhatott ahhoz is, hogy az I_h országos szintje nemzetközi összehasonlításban igen magas volt.
- A házicselédek szerepe igen jelentős volt a házasságon kívüli születési mozgalomban. Minden negyedik törvénytelen gyemeket ők szülték 1900-ban.
- Az ország déli csücskében lévő magas illegitimitású régióban a házasságon kívüli születésekre a halvaszületési arány csak alig, vagy egyáltalán nem volt magasabb, mint a házasoknál. Ez talán annak a jele, hogy csak adminisztratív volt ilyen magas az illegitimitás, szociológiailag nem. (Tehát sok volt a közösség által elismert vadházasság.) Ugyanakkor ezeken a területeken a házasság termékenysége már 1880-ban rendkívül alacsony volt, tehát inkább a gyermekszám korlátozása, mint a legitimitás volt társadalmi követelmény.
- Máramaros megyében elsősorban a zsidók magas házasságon kívüli termékenysége okozta az indexszám kiugrását. Ennek pusztán az az oka, hogy az itteni zsidóknál bevett házassági szertartást nem ismerték el törvényesnek. Így összes gyermekük a törvénytelenek számát gyarapította. Ezen túl a terület magas illegitimitását a tartósan alacsony műveltségnek is betudhatjuk.

Mindegyik kiugró régió esetében sikerült tehát valamiféle magyarázattal szolgálnunk. Ezen hipotézisek megerősítéséhez azonban szükség lenne a házassági népszokások egyes típusainak pontosabb elhatárolására, a házicselédek arányának megyénkénti vizsgálatára, az egyéb nemzetiségek, vallásfelekezetek arányszámainak különválasztott területi elemzésére stb. Annyi azonban a mi dolgozatunkból is világosan látható, hogy a magyarországi illegitimitás problémái csak akkor érthetők meg, ha makroszintű vizsgálatot mikroszintű elemzéssel, tehát egy-egy falu házasságon kívüli születéseinek a részletekbe menő vizsgálatával egészítjük ki.

Végezetül reméljük, hogy sikerült a házasságon kívüli születésekről érdekes és sokoldalú képet adnunk, s bebizonyítanunk, hogy az "orozva csinált kölkök" vizsgálata igen fontos lehet a kor társadalmának megértése szempontjából.

IRODALOMJEGYZÉK

- Andorka, R.* (1969): A születésszám gazdasági és társadalmi tényezői Magyarországon. Valóság, 1969. 3., 26—39. o.
- Andorka, R.* (1970): Születéskorlátozás az Ormánságban. Demográfia, 1971. 1—2., 73—84. o.
- Andorka, R.* (1987): Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, Gondolat, 372. o.
- Buday, D.* (1902): A házasság társadalmi védelme. Budapest, Politzer, 42. o.
- Cutright, P.* (1971): Illegitimacy: myths, causes and cures. Family planning perspectives, 1971. 1., 27—42. o.
- Demeny, P.* (1968): Early fertility decline in Austria-Hungary: a lesson in demographic transition. Daedalus, Spring, 502—522. o.
- Dányi, D.* (1960): Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti statisztikai évkönyv, 1960., KSH, 167—193. o.
- Dányi, D.* (1977): Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. Demográfia, 1977. 1., 56—85. o.
- Dányi, D.—Dávid, Z.* (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás. Budapest, KSH, 389. o.
- Dorner, S.* (1891): Komárom megyei lakodalmi szokások. Etnográfia, 1891., 210. o.
- Fél, E.* (1941): Egy palóc házasság előtti szokásról. Etnográfia, 1941., 250. o.
- Fügedi, M.* (1988): A gyermek a matyó családban. Miskolc, 224. o.
- Goode, W.* (1960): Illegitimacy in the Caribian social structure. in: *Roberts, R.W.* (szerk.) (1966): Unwed mother. New York, Harper and Row, 42—60. o.
- Gunda, B.* (1949): Gyimesi csángó rokonsági elnevezések. Etnográfia, 1949., 233. o.
- Hajnal, J.* (1965): European marriage in perspectives. in: *Glass, D.V.—Eversley, D.E.C.:* Population in history London, Edward Arnold, 101—143.o.
- Henry, L.* (1961): Some data of natural fertility. Eugenics Quarterly, 1961. 1., 81—91. o.
- Hartley, S.F.* (1975): Illegitimacy. Los Angeles, University of California Press, 288. o.
- Herzog, E.* (1893): A zsidók álláspontja a kötelező polgári házasság dolgában. Budapest, Nagel Ottó bizománya
- Keleti, K.* (1875): Magyarország népesedési mozgalma 1864—73-ban és a cholera. Budapest, MTA, 56. o.
- Klinger, A.* (1980): A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben. Statisztikai Szemle, 1980. 1., 74—85. o.
- Konek, S.* (1862): A Magyar Birodalom népesedési mozgalma. Budapest, *Emrich Gusztáv*, 78. o.
- Konek, S.* (1879): Magyarország és egyes törvényhatóságainak népesedési mozgalma. Budapest, MTA, 49. o.
- Laky, D.* (1930): A törvénytelen gyermekek Budapesten. Statisztikai közlemények 62/IV. kötet, 254. o.

- Láng, L.* (1888): Magyarország népmozgalma (1880—1885). Budapest, MTA, 49. o.
- Laslett, P.* (1980): Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures. in: *Laslett, P.—Oosterveen, K.—Smith, R.M.* (szerk): *Bastardy and its comparative history*. London, Edward Arnold, 431. o.
- Lengyel-Cook, M.Zs.—Repetto, R.* (1982): The relevance of the developing countries to demographic transition theory: further lessons from the Hungarian experience. *Population Studies*, 1982. 1., 105—128. o.
- Magyar néprajzi lexikon (1979) Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Magyar statisztikai évkönyv 1880.; 1900.; 1910. Budapest, KSH.
- Magyar statisztikai közlemények 5.; 7.; 27.; 50.; 61.; 64.; Budapest, KSH.
- Malinowski, B.* (1930): Parenthood, the basis of social structure. in: *Roberts, R.W.* (szerk.) (1966): *Unwed mother*. New York, Harper and Row, 25—41. o.
- Manga, J.* (1979): *Palócföld*. Budapest,
- Mayer, Gy.* (1893): *A polgári házasság és a zsidó kérdés*. Budapest, Bartalits, 16. o.
- Mitrovics, Gy.* (1895): *A polgári házasság törvényei párhuzamban az eddigi házassági joggal*. Sárospatak, Sárospataki Irodalmi Kör, 104. o.
- Rédei, J.* (1960): *A születések és a halálozások alakulása a 19. és a 20. században Európában és Magyarországon*. Budapest, KJK, 255. o.
- Roberts, R.* (1966): A theoretical overview of the unwed mother. in: *Roberts, R.W.* (szerk.) (1966): *Unwed mother*. New York, Harper and Row, 11—22. o.
- Shorter, E.—Knodel, J.—Van de Walle, E.* (1971): The decline of non-marital fertility in Europe 1880-1940. *Population Studies*, 1971. 3., 375—393. o.
- Tárkány Szűcs, E.* (1981): *Magyar jogi népszokások*. Budapest, Gondolat, 901. o.
- Tekse, K.* (1969): *A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt*. *Demográfia*, 1969. 1—2., 23—48. o.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI FÜZETEI

1985.

1. A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
(A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig 1867—1894.)
2. Házasság, család, háztartás és munkaszervezet (Pilis-Buda környék, 1724—1779).
Az európai nagy pestisjárványok.
Az első magyarországi népszámlálás.

1987.

3. Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig.
Adalékok az ormánsági "egyke" történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alapján.
A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a tizenennyolcadik században.
Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.

1988.

4. A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei.

1989.

5. Fáy András népességtudományi és népességstatisztikai munkássága. (Születésének 200. évfordulója alkalmából.)
6. Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.
XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.
7. Barsy Gyula biográfia.

1990.

8. Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991.

9. Demográfiai átmenet Magyarországon.

Készült a Demográfia Szerkesztőségében

KSH Népszámlálás Sokszorosító
92.009 Budapest, 1992